[२०२४] १२ एससीआर ५७४ : २०२४ आयएनएससी ९४७

महाराष्ट्र राज्य आणि इतर

वि.

प्रदीप यशवंत कोकडे आणि इतर

(फौजदारी अपील क्रमांक २८३१ ऑफ २०२३)

०९ डिसेंबर २०२४

[अभय एस. ओक, अहसानुद्दीन अमानुल्लाह आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या.]

विचारकरण्याजोगा मुद्दा

फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी होण्यास उशीर झाल्याचा परिणाम.

हेडनोट्स[†]

शिक्षा – फाशीची शिक्षा – अंमलबजावणीत अवाजवी, अस्पष्ट दिरंगाई - प्रक्रिया करण्यास विलंब, दयेच्या याचिकांचा निपटारा

आणि फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट जारी करणे - उच्च न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यात अवाजवी आणि टाळता येण्याजोगा विलंब होत असल्याचे सांगत दोषींची फाशीची शिक्षा पस्तीस वर्षांच्या कारावासात बदलली - आव्हान :

निकाल कायम - कैद्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे होणारा अवाजवी आणि अस्पष्ट विलंब फाशीच्या शिक्षेत बदल करणे बंधनकारक करतो - दयेची याचिका दाखल केल्याच्या तारखेपासून फाशीचे वॉरंट जारी करण्याच्या तारखेपर्यंत होणारा विलंब अवाजवी आणि अस्पष्ट असतो , तेव्हा कलम २१ ने दिलेल्या दोषींच्या अधिकाराचे उल्लंघन होते - माननीय राज्यपालांकडे दयेची याचिका दाखल केल्यापासून आजतागायत लागणारा वेळ सत्र न्यायालयाने वॉरंटची अंमलबजावणी तीन वर्षे, अकरा महिने चौदा दिवसांची केली आहे - वस्तुस्थितीनुसार राज्याचे माननीय राज्यपाल आणि माननीय राष्ट्रपतींकडे दाखल केलेल्या दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यात आणि फाशीच्या

शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यात १० जुलै २०१५ ते १० एप्रिल २०१९ या कालावधीत वेळ वाया गेला - अवाजवी आहे, तीनही टप्प्यांवर अस्पष्ट आणि अवाजवी विलंब - राज्याचे माननीय राज्यपाल आणि भारताचे माननीय राष्ट्रपती यांच्यासमोर दयेची याचिका मांडण्यात अवाजवी विलंब झाला जो विलंब घटनात्मक पदाधिकार् यांनी नव्हे तर कार्यकारणीने केला होता - जेव्हा दया याचिका

प्रलंबित होते, सत्र न्यायालय फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यासाठी वॉरंट जारी करू शकले नसते - सत्र न्यायालयाने कारागृहातील अनेक पत्रांवर कारवाई करून राज्य सरकारला नोटीस बजावायला हवी होती, मात्र तसे झाले नाही - उच्च न्यायालयाने कलम २१ अन्वये दिलेल्या दोषींच्या अधिकारांचे उल्लंघन झाल्याचे योग्यच ठरविले - फाशीच्या शिक्षेचे पस्तीस वर्षांच्या ठराविक शिक्षेत रूपांतर होऊ शकत नाही चूक झाली.

[पारस ३४-३६, ४२]

सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश – फाशीची शिक्षा – दयेच्या याचिकांचा निपटारा करण्यात किंवा फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत प्रशासकीय दिरंगाई - विलंब रोखण्यासाठी राज्य सरकारे, केंद्रशासित प्रदेश आणि सत्र न्यायालयांना जारी केलेले निर्देश / मार्गदर्शक तत्त्वे – फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ – कलम ४१३, ४१४:

दयेच्या याचिकांचा निपटारा करण्यासाठी गृह विभाग किंवा राज्य सरकारे/ केंद्रशासित प्रदेशांच्या तुरुंग विभागामार्फत एक समर्पित कक्ष स्थापन करण्यात येईल, जो संबंधित सरकारांनी ठरवून दिलेल्या मुदतीत दयेच्या याचिकांवर त्वरित कार्यवाही करण्यासाठी जबाबदार असेल - समर्पित कक्षाचा प्रभारी अधिकारी पदनामाने नामनिर्देशित केला जाईल जो समर्पित सेलच्या वतीने पत्र प्राप्त करेल आणि जारी करेल - राज्य सरकारे/केंद्रशासित प्रदेशांचा कायदा व न्यायविभाग किंवा न्याय विभाग समर्पित कक्षाशी संलग्न असावा – सर्व कारागृहांना समर्पित कक्षाच्या प्रभारी अधिकाऱ्याचे पदनाम आणि त्याचा

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

पत्ता व ईमेल आयडी ची माहिती द्यावी - तसेच कारागृह अधीक्षक/प्रभारी अधिकारी यांना दयेची याचिका प्राप्त होताच त्यांनी तत्काळ त्याच्या प्रती समर्पित कक्षाकडे पाठवाव्यात व तपशील/माहिती मागवावी, सांगितल्याप्रमाणे, संबंधित पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याकडून आणि/ किंवा संबंधित तपास यंत्रणेकडून - कारागृह प्रशासनाने केलेली विनंती प्राप्त झाल्यानंतर संबंधित पोलिस ठाण्याचे प्रभारी अधिकारी तत्काळ कारागृह प्रशासनाला ही माहिती सादर करतील – सदर माहिती प्राप्त झाल्यानंतर, विलंब न करता, तुरुंग अधिकारी समर्पित कक्षाचे प्रभारी अधिकारी आणि गृह सचिव यांच्याकडे नमूद केल्याप्रमाणे कागदपत्रे पाठवतील राज्य शासनाचा विभाग – समर्पित कक्षाकडे दयेची याचिका प्राप्त होताच त्याच्या प्रती राज्याच्या माननीय राज्यपाल किंवा माननीय राष्ट्रपतींच्या सचिवालयांना पाठविल्या जातील, जेणेकरून सचिवालय त्यांच्या शेवटी कार्यवाही सुरू करू शकेल – शक्य तितका सर्व पत्रव्यवहार, गोपनीय नसल्यास ईमेलद्वारे केले जावे - राज्य

सरकारने सध्याच्या निर्णयाच्या अनुषंगाने दयेच्या याचिकाहाताळण्याकरिता मार्गदर्शक तत्त्वे असलेले कार्यालयीन आदेश / कार्यकारी आदेश जारी करावेत - सत्र न्यायालयाने पाळावी लागणारी मार्गदर्शक तत्त्वे, गणली - पीपल्स युनियन फॉर डेमोक्रॅटिक राइट्स (पीयूडीआर) विरुद्ध अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने जारी केलेले निर्देश. युनियन ऑफ इंडिया अँड ऑर्., पुढे सविस्तर माहिती दिली. [परिच्छेद ४३]

शिक्षा – फाशीची शिक्षा – फाशीला अवाजवी, अस्पष्ट विलंब - परिणाम – भारतीय राज्यघटना – कलम २१, ३२, २२६ - फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ – कलम ४१३, ४१४:

फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी, अस्पष्ट आणि अवाजवी विलंब केल्यास दोषीला कलम ३२ अन्वये या न्यायालयात जाण्याचा अधिकार मिळेल - तथापि, हे न्यायालय केवळ न्यायालयीन प्रक्रियेने शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केल्यानंतर झालेल्या विलंबाचे स्वरूप आणि उद्भवलेल्या परिस्थितीचे परीक्षण करेल आणि शेवटी फाशीची शिक्षा कायम ठेवताना न्यायालयाने

काढलेले निष्कर्ष पुन्हा उघडण्याचा अधिकार नाही - हे न्यायालय, तथापि, खटल्याच्या सर्व परिस्थितीच्या प्रकाशात शिक्षेची अंमलबजावणी करावी की जन्मठेपेच्या शिक्षेत रूपांतरित करावी हे ठरविण्यासाठी अवाजवी विलंबाच्या प्रश्नाचा विचार करू शकता - कलम ३२ आणि कलम २१ अन्वये आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना, या न्यायालयाने सर्वोच्च घटनात्मक अधिकार् यांनी दयेची याचिका निकाली काढण्यात केलेल्या अवाजवी विलंबाच्या परिणामाचा विचार केला पाहिजे आणि केवळ झालेल्या त्रासदायक विलंबाची क्षमा करू शकत नाही गुन्ह्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन - कलम २१ शिक्षा जाहीर करून संपत नाही तर त्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीच्या टप्प्यापर्यंत विस्तारते - फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी दिरंगाई झाल्यास आरोपीवर अमानुष परिणाम होतो - कैद्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे होणारा अवाजवी आणि अस्पष्ट विलंब मृत्यूदंडाची शिक्षा कमी करणे बंधनकारक करतो - वरील तत्त्वे देखील लागू होतील कलम ४१३ किंवा कलम

४१४, सीआरपीसी नुसार फाशीचे वॉरंट जारी करण्यात सत्र न्यायालयाकडून दीर्घ आणि अस्पष्ट विलंब झाल्यास - फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अनावश्यक आणि अस्पष्ट विलंब झाल्यास दोषी कलम २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा वापर देखील करू शकतो, शिक्षेची पुष्टी झाल्यानंतर - शिवाय, घटनेच्या कलम ७२ किंवा १६१ चा वापर करून दयेच्या याचिकांवर त्वरित कार्यवाही करणे आणि आवश्यक कागदपत्रांसह याचिका विनाकारण विलंब न करता संबंधित घटनात्मक कार्यकर्त्याकडे पाठविणे हे कार्यकारिणीचे कर्तव्य आहे – भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता, २०२३ – कलम ४५३, ४५४. [परिच्छेद ४२]

शिक्षा – फाशीची शिक्षा – फाशीला उशीर - "अवाजवी"/"अवाजवी"उशीर - उशीरची लांबी अनावश्यक आहे का:

गणिताचे नियम लागू करून "अवाजवी"किंवा "अनावश्यक"या शब्दांचा अर्थ लावता येत नाही - विलंबाच्या लांबीसंदर्भात

कोणताही कठोर आणि जलद नियम घालून देता येत नाही, जो अवाजवी म्हणता येईल - विलंब किती अवाजवी आहे हे प्रकरणातील वस्तुस्थितीवर अवलंबून असते. [परिच्छेद ४२]

केस लॉ चा हवाला

त्रिवेणीबेन विरुद्ध गुजरात राज्य [१९८९] १ एससीआर ५०९**:** **(१९८९) १ एससीसी ६७८ - त्यानंतर.***टी.व्ही. वथीश्वरन विरुद्ध तमिळनाडू राज्य* [१९८३] २ एससीआर ३४८**:** **(१९८३) २ एससीसी ६८;** *शेरसिंग आणि ओर्स विरुद्ध पंजाब राज्य* [१९८३] २ एससीआर ५८२ **:** (१९८३) २ **एससीसी** ३४४**;** *शत्रुघ्न चौहान आणि एएनआर विरुद्ध भारत सरकार आणि ओआरएस.* [२०१४] १ एससीआर ६०९ **:** (२०१४) ३ **एससीसी** १**;** *अजय कुमार पाल विरुद्ध भारत सरकार आणि एनआर* [२०१४] १२ एससीआर ४४१ **:** (२०१५) २ **एससीसी** ४७५**;***मुकेश विरुद्ध भारत सरकार आणि ओआरएस.*[२०२१] १ एससीआर ७६१ **:** (२०२०) १६ **एससीसी** ४२४**;** *बी.ए. उमेश विरुद्ध भारत सरकार आणि*

ओआरएस [२०२२] ८ एससीआर ६२८: २०२२ **एससीसी ऑनलाइन एससी** १५२८; *विनय शर्मा विरुद्ध भारत सरकार आणि ओआरएस* [२०२०] १० एससीआर ३९३: (२०२०) ४ **एससीसी** ३९१; *शबनम विरुद्ध भारत सरकार* [२०१५] ८ एससीआर २८९: **(२०१५) ६ एससीसी ७०२ - संदर्भित.**

पीपल्स युनियन फॉर डेमोक्रॅटिक राइट्स (पीयूडीआर) विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया अँड ओआरएस. २०१५ **एससीसी ऑनलाईन सर्व** १४३ **- संदर्भित.**

कृत्यांची यादी[संपादन]

भारतीय राज्यघटना; फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३; भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता, २०२३.

कीवर्डची यादी

मृत्युदंड/शिक्षा; फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब/ शिक्षेवर शिक्कामोर्तब; 'दुर्मिळ प्रकरण'; फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत उशीर; अवाजवी, अस्पष्ट, टाळता येण्याजोगा,

अवाजवी विलंब; फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी होण्यास उशीर झाल्याचा परिणाम; फाशीच्या शिक्षेत कपात; फाशीची शिक्षा पस्तीस वर्षांच्या कारावासात बदलली; फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यासाठी वॉरंट; कैद्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थिती; कलम २१ ने दिलेल्या दोषींच्या अधिकाराचे उल्लंघन; फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यास विलंब; "अवाजवी"/"अवाजवी"विलंब; विलंबाची लांबी; पुनरावलोकन /क्यूरेटिव्ह याचिका ; दया याचिका; राज्याचे माननीय राज्यपाल आणि राष्ट्रपतींकडे दयेची याचिका ; सत्र न्यायालयाचे कर्तव्य; सत्र न्यायालयाकडून वॉरंटची अंमलबजावणी करणे; कार्यकारिणीकडून दिरंगाई; कार्यकारिणीचे कर्तव्य; घटनात्मक कार्यकर्ते; दयेच्या याचिकांचा निपटारा करण्यात किंवा फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यात प्रशासकीय दिरंगाई; एकांतवास; निर्देश / मार्गदर्शक तत्त्वे; समर्पित सेल; पीडितांचे हक्क; तुरुंग प्रशासन.

त्यातून उद्भवलेले प्रकरण

फौजदारी अपील अधिकारक्षेत्र: फौजदारी अपील क्रमांक २८३१ ऑफ २०२३

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या दिनांक २९.०७.२०१९ च्या निर्णय व आदेशावरून 2019 च्या डब्ल्यूपी क्रमांक २६०७ मध्ये

सह

क्रिमिनल अपील नंबर २८३२ ऑफ २०२३

पक्षांची उपस्थिती

याचिकाकर्त्यांसाठी श्रीयश ललित, आदित्य अनिरुद्ध पांडे , सिद्धार्थ धर्माधिकारी, भरत बागला, सौरव सिंग, आदित्य कृष्णा, प्रीत एस. फणसे, आदर्श दुबे, रुंझुन गर्ग, ॲड.

स्वरूपमा चतुर्वेदी, वरिष्ठ ॲड .., पायोशी रॉय, युग चौधरी, सिद्धार्थ, एस.प्रबू रामासुब्रमण्यम, भारतीमोहन एम., वैरावन ए.एस., विनायक शर्मा, कृतग्या कुमार कैत, सार्थक करोल, अरविंद कुमार शर्मा, ॲड.

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय / आदेश

निर्णय :

अभय एस. ओका, न्या.

१. फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी होण्यास उशीर झाल्याने काय परिणाम होतो, हा या अपिलांमधील मुख्य प्रश्न आहे.

तथ्यात्मक पैलू

2. मृत व्यक्ती एका कंपनीत असोसिएट म्हणून कामाला होती. मृत व्यक्तीला रात्री ११ ते सकाळी ९ या वेळेत नाईट शिफ्टमध्ये हजर राहणे आवश्यक होते. १ नोव्हेंबर २००७ रोजी पुरुषोत्तम दशरथ बोराटे (दोषी क्र.२) हा मृत महिलेला रात्री १०.३० वाजता तिच्या राहत्या घरातून घेऊन जाणार होता.दोषी क्रमांक २ हा मृताच्या मालकाने भाड्याने घेतलेल्या कॅबचा चालक होता. नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे आरोपी क्रमांक दोनने मृतव्यक्तीला मिस्ड कॉल दिला. मिस्ड कॉल आल्यानंतर मृत व्यक्ती खाली आली. मृत व्यक्तीला उचलून घेतल्यानंतर आरोपी

क्रमांक २ हा त्याच कंपनीतील कर्मचारी सागर बिडकर याला उचलून नेणार होता. सागरने आरोपी क्रमांक दोनला वारंवार फोन करूनही प्रतिसाद मिळाला नाही. रात्री पावणेबाराच्या सुमारास आरोपी क्रमांक २ सागरला घेण्यासाठी आला. सागर गाडीत बसला तेव्हा प्रदीप यशवंत कोकडे (दोषी क्रमांक १/प्रतिवादी क्रमांक १) हा आधीच कारच्या मागच्या सीटवर बसला होता. दोषी क्रमांक एकने दोषी क्रमांक दोनची ओळख सागरला आपला मित्र म्हणून करून दिली. गाडी कंपनीच्या कार्यालयात पोहोचण्यापूर्वीच दोषी क्रमांक १ गाडीतून खाली उतरला. गाडीतील टायर पंक्चर झाल्यामुळे विलंब झाल्याचे कंपनीच्या रेकॉर्डमध्ये नमूद करावे, अशी विनंती आरोपी क्रमांक दोनने सागरला केली.

3 २ नोव्हेंबर २००७ रोजी सकाळी मृत मुलगी घरी न परतल्याने तिच्या बहिणीने मृताच्या कार्यालयात चौकशी केली. मृत व्यक्ती ड्युटीवर आली नसल्याचे तिला सांगण्यात आले. मृताच्या बहिणीने स्थानिक पोलिस ठाण्यात बेपत्ता झाल्याची तक्रार दाखल केली. २ नोव्हेंबर २००७ रोजी सकाळी मृताचा मृतदेह सापडला

होता. शवविच्छेदन अहवालात महत्त्वाच्या अवयवांना गंभीर दुखापत झाल्याने शॉक आणि रक्तस्त्राव असे मृत्यूचे कारण नमूद करण्यात आले होते. कवटीचे फ्रॅक्चर झाले होते ज्यात फ्रंटल, डाव्या टेम्पोरल आणि पॅरिएटल हाडांचा समावेश होता आणि मेंदूला जखम झाली होती. बरगडी क्रमांक २, ३ आणि ४ फ्रॅक्चर झाली असून उजवा फुफ्फुस फुटला आहे. शवविच्छेदन अहवालात मृत मुलीवर मृत्यूपूर्वी बलात्कार झाल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. ३ नोव्हेंबर २००७ रोजी दोन्ही दोषींना न्यायालयीन कोठडी सुनावण्यात आली. २० मार्च २०१२ च्या निकालाद्वारे पुणे येथील विद्वान सत्र न्यायाधीशांनी दोन्ही दोषींना भारतीय दंड संहिता, १८६० च्या कलम १२०-ब (थोडक्यात 'आयपीसी') सह कलम ३०२, ३७६ (२) (जी), ३६४ आणि ४०४ अन्वये दंडनीय गुन्ह्यांसाठी दोषी ठरवले. दोन्ही दोषींना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब करण्यासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (थोडक्यात

'सीआरपीसी') च्या कलम ३६६ नुसार ही कार्यवाही मुंबई येथील उच्च न्यायालयात पाठविण्यात आली होती.

उच्च न्यायालयाने २५ सप्टेंबर २०१२ च्या निकालात दोषींचे प्रकरण दुर्मिळ प्रकरणाच्या श्रेणीत मोडत असल्याचे म्हटले होते. त्यामुळे उच्च न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केले. या न्यायालयानेही ८ मे २०१५ च्या निकालाद्वारे फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केले.

4 २९ मे २०१५ रोजी येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, पुणे च्या अधीक्षकांनी (थोडक्यात 'तुरुंग अधीक्षक') या न्यायालयाच्या रजिस्ट्रारला कळवले की, या न्यायालयाच्या ८ मे २०१५ रोजीच्या निर्णयातील मजकूर दोषींना त्यांच्या ओळखीच्या भाषेत समजावून सांगितला आहे. १ जून २०१५ रोजी दोषींनी तुरुंग अधिकाऱ्यांना निवेदन दिले की ते या न्यायालयात पुनर्विचार याचिका दाखल करू इच्छित आहेत. कारागृह अधीक्षकांनी जारी केलेल्या पत्राद्वारे २ जून २०१५ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाला या निर्णयाची माहिती देण्यात आली. १० जुलै २०१५ रोजी दोषींनी महाराष्ट्र राज्याच्या माननीय राज्यपालांकडे दयेचा अर्ज दाखल

केला. १६ जुलै २०१५ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी दयेची याचिका महाराष्ट्र सरकारच्या गृह विभागाच्या प्रधान सचिवांकडे पाठवली. १७ ऑगस्ट २०१५ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाने कारागृह अधीक्षकांना पत्र पाठवून दोषींनी या न्यायालयात पुनर्विचार याचिका दाखल केली आहे की नाही याची पडताळणी केली. २२ ऑगस्ट २०१५ रोजी दोषींनी कारागृह अधीक्षकांना आपण कोणतीही पुनर्विचार याचिका दाखल केली नसल्याची पुष्टी केली. कारागृह अधीक्षकांनी २४ ऑगस्ट २०१५ च्या पत्राद्वारे महाराष्ट्र राज्याच्या गृह विभागाला ही वस्तुस्थिती कळविली. अतिरिक्त पोलिस महासंचालक आणि कारागृह महानिरीक्षक कार्यालयानेही (थोडक्यात'एडीजी (कारागृह)') २६ ऑगस्ट २०१५ रोजी अशाच प्रकारचे पत्र पाठवून दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल केली नसल्याची पुष्टी केली.

5 दयेची याचिका प्राप्त झाल्यानंतर पाच महिन्यांनी २५ जानेवारी २०१६ रोजी राज्य सरकारच्या गृह विभागाच्या शाखा अधिकाऱ्याने

माननीय राज्यपालांच्या फायद्यासाठी एक नोट तयार केली. एडीजी (कारागृह) यांनी १७ जुलै २०१५ रोजी पाठविलेल्या पत्रानुसार कारागृह अधीक्षकांनी २७ जानेवारी २०१६ च्या पत्राद्वारे सत्र न्यायालयाच्या शिक्षेच्या निकालाची प्रत सह आवश्यक तथ्यात्मक तपशील गृह विभागाच्या प्रधान सचिवांकडे पाठविला. १ फेब्रुवारी २०१६ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी संबंधित पोलिस ठाण्याच्या वरिष्ठ पोलिस निरीक्षकांना पोलिस डायरीचे इंग्रजी भाषांतर, इंग्रजीतील गुन्ह्याचा संक्षिप्त इतिहास, एफआयआरच्या प्रती, मृत्यूपूर्व जबाब आणि एक माहिती देण्याची विनंती केली.

आरोपाची प्रत आणि वचनबद्धतेचे कारण. २९ मार्च २०१६ रोजी राज्यपालांनी दयेचा अर्ज फेटाळून लावला. याबाबतचे पत्र माननीय राज्यपालांच्या उपसचिवांनी महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाच्या अपर मुख्य सचिवांना २९ मार्च २०१६ च्या पत्राद्वारे दिले आहे. ९ एप्रिल २०१६ रोजी कारागृह अधीक्षकांना महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाकडून ६ एप्रिल २०१६ रोजी एक पत्र प्राप्त झाले ज्यात दयेचा अर्ज फेटाळण्यात आल्याची माहिती देण्यात आली होती. अपीलकर्त्या

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

महाराष्ट्र राज्याच्या प्रकरणानुसार, माननीय राज्यपालांनी दयेचा अर्ज फेटाळल्याची माहिती त्याच दिवशी दोषींना देण्यात आली.

6 दोषी क्रमांक एकने राष्ट्रपतींकडे दयेची याचिका दाखल करण्याची इच्छा व्यक्त केली. कारागृह अधिकाऱ्यांनी ११ एप्रिल २०१६ रोजी दोषी क्रमांक एकच्या जबाबात ही इच्छा नोंदवली होती. त्यानंतर १३ एप्रिल २०१६ ते ३१ मे २०१६ या कालावधीत एडीजी (कारागृह), कारागृह अधीक्षक, संबंधित पोलिस ठाणे, राज्य सरकार आदींकडून पत्रव्यवहार झाला.

7 ११ जून २०१६ रोजी दोषींच्या नातेवाईकांनी राष्ट्रपतींकडे नव्याने दयेचा अर्ज सादर केला. १५ जून २०१६ आणि २२ जुलै २०१६ रोजी भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाच्या अवर सचिव (न्यायिक) यांनी (थोडक्यात, 'अवर सचिव (जीओआय)') प्रधान सचिव, गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन यांना कागदपत्रांच्या पुरवठ्यासाठी विनंतीपत्र जारी केले. ९ ऑगस्ट 2016 रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाच्या अवर सचिवांनी एडीजी (कारागृह) आणि

कारागृह अधीक्षकांना पत्र लिहून दोषींचा मागील गुन्हेगारी इतिहास, दोषींच्या कुटुंबियांची आर्थिक स्थिती आणि दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल करण्याबाबत माहिती दिली. ५ सप्टेंबर २०१६ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी संबंधित पोलिस ठाण्याला पत्र पाठवून मागील गुन्हेगारी इतिहास आणि दोषींच्या कुटुंबीयांच्या आर्थिक स्थितीची माहिती मागितली होती. अवर सचिवांनी ६ सप्टेंबर २०१६ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाला स्मरणपत्र पाठवून कागदपत्रांची पूर्तता करण्याची विनंती केली. ९ सप्टेंबर २०१६ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाला पत्र पाठवून दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल केली नसल्याची पुष्टी केली. १२ सप्टेंबर २०१६ रोजी संबंधित पोलीस ठाण्याने महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाकडे गुन्हेगारी इतिहास व आर्थिक स्थितीबाबतचा तपशील पाठविला.

दोषी. ३० सप्टेंबर २०१६ रोजी राज्य सरकारच्या गृह विभागाने अवर सचिवांना पत्र पाठवून दोषींचा गुन्हेगारी इतिहास आणि आर्थिक स्थितीची माहिती दिली आणि दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल

केल्या. २६ डिसेंबर २०१६ रोजी अवर सचिवांनी महाराष्ट्र सरकारच्या गृह विभागाला पत्र पाठवून दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल न करण्याच्या निर्णयावर शिक्कामोर्तब केले. महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाने एडीजी (कारागृह) आणि कारागृह अधीक्षक यांच्याकडून १६ जानेवारी २०१७ च्या पत्राद्वारे ही माहिती मागितली होती. त्यानुसार २१ जानेवारी २०१७ रोजी दोषींचे जबाब नोंदविण्यात आले ज्यात त्यांनी पुनर्विचार याचिका दाखल करण्याचा मानस असला तरी ती दाखल करण्यात आली नसल्याचे नमूद केले होते. कारागृह अधीक्षक कार्यालयाने आणि एडीजी (कारागृह) यांनी अनुक्रमे २३ जानेवारी २०१७ आणि ७ फेब्रुवारी २०१७ रोजी स्वतंत्र पत्राद्वारे राज्य सरकारच्या गृह विभागाला ही माहिती दिली आहे. २२ फेब्रुवारी २०१७ रोजी, महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाने भारत सरकारच्या गृह विभागाच्या अवर सचिव (न्यायिक) यांना माहिती दिली की दोषी पुनर्विचार याचिका दाखल करू इच्छित आहेत. दयेच्या याचिकेवर राष्ट्रपतींच्या निर्णयानंतर दोन्ही दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल करण्याचा निर्णय घेतल्याचे या पत्रात नमूद करण्यात आले आहे. २६

मे २०१७ रोजी राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज फेटाळून लावला. ही माहिती भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाच्या अवर सचिवांनी ६ जून २०१७ च्या पत्राद्वारे महाराष्ट्र सरकारच्या गृह विभागाच्या प्रधान सचिवांना सादर केली आहे. तुरुंग अधीक्षकांनी १९ जून २०१७ रोजी दोषींचे कुटुंबीय आणि अभ्यासू सत्र न्यायाधीश, पुणे यांना उद्देशून लिहिलेल्या स्वतंत्र पत्राद्वारे दयेचा अर्ज फेटाळल्याची माहिती दिली.

8 १० ऑगस्ट २०१७ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्याची विनंती केली. २४ ऑगस्ट २०१७ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी या न्यायालयाच्या रजिस्ट्रारला पत्र पाठवून दोषींनी दाखल केलेल्या पुनर्विचार याचिकेची माहिती देण्याची विनंती केली. ९ सप्टेंबर २०१७ रोजी च्या पत्राद्वारे या न्यायालयाच्या रजिस्ट्रारने कारागृह अधीक्षकांना कळविले की दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल केलेली नाही. ५ ऑक्टोबर २०१७, १८ जुलै २०१८ आणि २९ ऑगस्ट २०१८ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी पुणे येथील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र

पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट जारी करण्याची विनंती केली होती. १७ ऑक्टोबर २०१८ रोजी एडीजी (कारागृह) यांनी पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीची तारीख निश्चित करण्याची विनंती केली होती. सत्र न्यायालय, पुणे यांनी कोणतीही कारवाई न केल्याने महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाने ३० ऑक्टोबर २०१८ रोजी राज्य सरकारच्या विधी व न्याय विभागाला पत्र पाठवून महाराष्ट्र कारागृह नियमावलीतील तरतुदींनुसार गृहविभाग फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करू शकतो का , अशी विचारणा केली. राज्य सरकारच्या विधी व न्याय विभागाने १२ नोव्हेंबर २०१८ च्या पत्राद्वारे राज्य सरकारच्या गृह विभागाला फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्याचे विशेष अधिकार विद्वान सत्र न्यायालयाचे असल्याचे कळविले आहे. दरम्यान, २ नोव्हेंबर २०१८ रोजी पुणे येथील विद्वान सत्र न्यायाधीशांनी महाराष्ट्र सरकारच्या गृह विभागाला पत्र पाठवून दयेच्या याचिकेच्या स्थितीची माहिती मागितली. ७ डिसेंबर २०१८

व २७ डिसेंबर २०१८ रोजी एडीजी (कारागृह) व कारागृह अधीक्षकांनी पुणे येथील सत्र न्यायालयाला पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीची तारीख निश्चित करण्याची विनंती केली. राज्य शासनाच्या गृह विभागाने ३१ जानेवारी २०१९ रोजी एडीजी (कारागृह) व कारागृह अधीक्षक यांना पत्र लिहून पुणे येथील सत्र न्यायालयाने २ नोव्हेंबर २०१८ रोजी पाठविलेल्या पत्राची माहिती दिली. १० एप्रिल २०१९ रोजी पुणे सत्र न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी केले होते.

<u>उच्च न्यायालयात आव्हान देण्याची कारणे</u>

9 २ मे २०१९ रोजी दोषींनी उच्च न्यायालयात स्वतंत्र रिट याचिका दाखल केल्या. फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट इतर कारणांवरून रद्द करण्याची विनंती याचिकांमध्ये करण्यात आली होती.

१. राज्य सरकार तसेच अधिवेशनाकडून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी व अस्पष्ट दिरंगाई कोर्ट, पुणे.

२. दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यास अवाजवी आणि अस्पष्ट

विलंब;

३. या न्यायालयापुढे अपील प्रलंबित असताना तसेच राज्याच्या माननीय राज्यपालांसमोर दयेच्या याचिका प्रलंबित असताना दोषींना एकांतात ठेवण्यात आले महाराष्ट्र आणि माननीय राष्ट्रपती ;

४. संबंधित अधिकाऱ्यांसमोर संबंधित माहिती सादर न केल्यामुळे दयेची याचिका फेटाळणे बेकायदेशीर होते; आणि

५ पुणे सत्र न्यायालयाने दोषी किंवा त्यांच्या कुटुंबियांना नोटीस न देता डेथ वॉरंट जारी केले.

10 उच्च न्यायालयात विविध अधिकार् यांनी दाखल केलेल्या रिट याचिकांमध्ये प्रतिप्रतिज्ञापत्र दाखल करण्यात आले होते. उच्च न्यायालयाने २९ जुलै २०१९ रोजी दिलेल्या निकालात फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी आणि टाळता येण्याजोगा विलंब होत असल्याचे म्हटले होते. शिवाय दोषींना २० मार्च २०१२ पासून एकांतवासात ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे उच्च

न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेचे रूपांतर एकूण पस्तीस वर्षांसाठी जन्मठेपेत करण्याचा निर्णय घेतला. पुण्यातील सत्र न्यायालयाने दिलेल्या फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट रद्द करण्यात आले.

सबमिशन्स

11 याचिकाकर्त्यांची बाजू मांडणारे विद्वान वकील श्रीयश ललित यांनी सविस्तर बाजू मांडली. *टी.व्ही.वथीश्वरन विरुद्ध तामिळनाडू राज्य या खटल्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयाचा त्यांनी उल्लेख केला.*[1]शेरसिंग अँड ऑर्स विरुद्ध पंजाब राज्य या *खटल्यात या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिलेल्या निर्णयाकडेही त्यांनी लक्ष वेधले.*[2]टी. व्ही. वथीश्वरन *यांच्या बाबतीत फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत दोन वर्षांहून अधिक उशीर होणे हे फाशीच्या शिक्षेचे जन्मठेपेत रूपांतर करण्यासाठी पुरेसे आहे, याकडे त्यांनी लक्ष वेधले*. मात्र, *शेरसिंग अँड ओर्स-२* च्या प्रकरणात असे म्हटले होते की, फाशीची शिक्षा कमी करण्यासाठी दोन वर्षांचा विलंब पुरेसा नाही. अखेर *त्रिवेणीबेन विरुद्ध गुजरात राज्य* ***या खटल्यात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या निर्णयाने हा संघर्ष मिटला.***[3]शत्रुघ्न*चौहान आणि एएनआर विरुद्ध*

---

1१ [१९८३] २ एससीआर ३४८: (१९८३) २ एससीसी ६८

2२ [१९८३] २ एससीआर ५८२: (१९८३) २ एससीसी ३४४

3३ [१९८९] १ एससीआर ५०९: (१९८९) १ एससीसी ६७८

भारत सरकार आणि इतर या खटल्यातील या न्यायालयाच्या विविध निर्णयांकडेही त्यांनी लक्ष वेधले. ***अजय***[4] *कुमार पाल वि. युनियन ऑफ इंडिया अँड एएनआर*, [5]*मुकेश विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया अँड ओआरएस.*[6]आणि *बी.ए.उमेश विरुद्ध भारत संघ आणि ओआरएस.*[7]फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत होणारा अवाजवी विलंब दोषींना कम्युटेशन घेण्यास पात्र ठरेल, परंतु कम्युटेशनचा निकष म्हणून विलंबाचा कोणताही निश्चित कालावधी निश्चित केला जाऊ शकत नाही, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. अशा परिस्थितीत दुहेरी चाचणी पूर्ण होणे आवश्यक आहे, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. टाळता येण्याजोगा विलंब झाला का, ही पहिली चाचणी आहे. दुसरी चाचणी म्हणजे विलंबाचे प्रमाण अकारण दीर्घ होते की अनावश्यक, ज्यामुळे फाशीच्या शिक्षेचे जन्मठेपेत रूपांतर होणे आवश्यक आहे. फाशीच्या शिक्षेत बदल करण्यासाठी दोन्ही चाचण्यांचे समाधान होणे आवश्यक आहे, अशी विनंती विद्वान वकिलांनी केली. फाशीची शिक्षा

---

4४ [२०१४] १ एससीआर ६०९: (२०१४) ३ एससीसी १

5५ [२०१४] १२ एससीआर ४४१: (२०१५) २ एससीसी ४७८

6६ [२०१०] १ एससीआर ७६१: (२०२०) १६ एससीसी ४२४

7७ [२०२२] ८ एससीआर ६२८: (२०२२) एससीसी ऑनलाइन एससी १५२८

कमी करण्यासाठी या दोन चाचण्यांपैकी एकही चाचणी पुरेशी ठरणार नाही, असा युक्तिवाद त्यांनी केला.

12 विलंबाचे प्रमाण वस्तुनिष्ठ नाही, असे सांगून उच्च न्यायालयाने चूक केली आहे, असा युक्तिवाद अभ्यासू वकिलांनी केला. हा विलंब अवाजवी असावा लागतो आणि त्यामुळे विलंबाचे प्रमाण खूप चपखल आहे, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. माननीय राज्यपाल आणि राष्ट्रपतींनी दयेची याचिका निकाली काढण्यासाठी १० जुलै २०१५ ते २६ मे २०१७ या कालावधीत सुमारे एक वर्ष दहा महिन्यांचा कालावधी खर्च केला. हा विलंब अनावश्यक किंवा अस्पष्ट मानता येणार नाही, असा त्यांचा युक्तिवाद आहे. कोणत्याही परिस्थितीत विलंबाचे स्पष्टीकरण आहे, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. दोषींना पुनर्विचार याचिका दाखल करायची आहे की नाही, याची खातरजमा करण्यासाठी वेळ लागत असल्याने थोडा उशीर झाल्याचे त्यांनी सांगितले. राज्यपालांना सादर करण्यासाठी नोट तयार करण्यासाठी लागणारा काही

महिन्यांचा कालावधी अवाजवी म्हणता येणार नाही, कारण त्यासाठी मोठ्या नोंदींचे स्कॅनिंग करणे आवश्यक आहे, असे त्यांनी नमूद केले. माननीय राज्यपालांनी घेतलेला तीन महिन्यांचा कालावधीही अवाजवी म्हणता येणार नाही.

13 राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज निकाली काढण्यास उशीर केल्याबद्दल ते म्हणाले की, गुन्हेगारांची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी आणि आर्थिक स्थितीची माहिती मिळवण्यासाठी पाच महिन्यांचा कालावधी वाया गेला. दोषींनी या न्यायालयात पुनर्विचार याचिका दाखल केल्याच्या मुद्द्यावर माहिती मिळण्यासाठी सुमारे चार महिने किंवा त्याहून अधिक कालावधी आवश्यक होता. राष्ट्रपतींना दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यासाठी सुमारे चार महिन्यांचा कालावधी लागला, जो मुद्दा आहे हे लक्षात घेता अजिबात लांब किंवा अनावश्यक नाही

दोषींचे जीवन आणि मृत्यू. च्या बाबतीत त्यांनी सादर केले. *दयेचा अर्ज निकाली काढण्यास दोन वर्षे तीन महिन्यांचा विलंब जास्त नाही, असे* **उमेशचे**म्हणणे होते.

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

14 फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट जारी करण्यात सत्र न्यायालयाकडून मोठा विलंब होत आहे, असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. १९ जून २०१७ रोजी कारागृह अधीक्षकांनी राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज फेटाळल्याची माहिती सत्र न्यायालयाला दिली होती. सत्र न्यायालयाशी सरकारी अधिकाऱ्यांकडून पत्रव्यवहार झाला आणि १० एप्रिल २०१९ रोजीच सत्र न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी केले. ***त्रिवेणीबेन-३*** प्रकरणात घटनापीठाचा निर्णय लक्षात घेता भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ चे उल्लंघन झाले आहे का, याचा निर्णय घेण्यासाठी केवळ कार्यकारणीने केलेला विलंब विचारात घेता येईल, असे त्यांनी नमूद केले.

15 दयेचा अर्ज फेटाळण्यापूर्वी दोषींना एकांतवासात ठेवण्याबाबत उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निकालासंदर्भात अभ्यासू वकिलांनी नमूद केले की, कारागृह अधीक्षकांच्या प्रतिज्ञापत्रात दोषींना सुरक्षा यार्डात ठेवण्यात आले होते, ज्यामध्ये त्यांना सकाळी सहा ते

सायंकाळी साडेसहा या वेळेत व्हरांड्यात जाण्याची आणि इतर कैद्यांशी संवाद साधण्याची परवानगी देण्यात आली होती. त्यांच्या सेलमध्ये पंखा आणि लाईट बल्ब असल्याचे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले. त्यांच्या खोलीत सहसा एकापेक्षा जास्त कैदी असायचे. शिवाय त्यांना मोकळ्या मैदानात प्रवेश होता. त्यामुळे *विनय शर्मा विरुद्ध भारत सरकार आणि अन्य*[8] प्रकरणात या न्यायालयाने घालून दिलेला कायदा लक्षात घेता दोषींना एकांतात ठेवण्यात आले असे म्हणता येणार नाही, असा युक्तिवाद त्यांनी केला.

16 फाशी च्या वॉरंटमध्ये वॉरंटच्या तारखेपासून फाशीच्या तारखेपर्यंत वाजवी कालावधीपेक्षा जास्त कालावधी देण्यात आला होता, असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. वॉरंटच्या प्रती तत्काळ दोषींना पुरविण्यात आल्या. केवळ वॉरंट जारी करताना दोषींना सत्र न्यायालयात हजर करण्यात आले नाही, त्यामुळे ही चूक शिक्षेचे जन्मठेपेत रूपांतर करण्यासाठी पुरेशी नाही, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. सीआरपीसीच्या कलम ४१३ आणि ४१४

---

८ [२०२०]] १० एससीआर ३९३: (२०२०) ४ एससीसी ३९१

चे कलम ४५३ च्या अनुषंगाने प्रभावी पणे पालन करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्याच्या सूचनाही विद्वान वकिलांनी केल्या.

भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता, २०२३ मधील ४५४ (थोडक्यात, 'बीएनएसएस'). थोडक्यात, फाशीच्या शिक्षेत कपात करण्यासाठी कोणतेही वॉरंट नव्हते, असा याचिकाकर्त्यांच्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकिलांचा युक्तिवाद आहे.

17 प्रतिवादींची *बाजू मांडणारे विद्वान वकील सुश्री पयोशी रॉय यांनी सांगितले की,* शेरसिंग अँड ओर्स *प्रकरणात या न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयानुसार* भारतीय राज्यघटनेचे कलम २१ प्रत्येक व्यक्तीमध्ये शेवटच्या श्वासापर्यंत अंतर्भूत आहे. दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यास अवाजवी उशीर केल्याने ही शिक्षा क्रूर आणि त्यामुळे घटनाबाह्य ठरते, असा युक्तिवाद विद्वान वकिलांनी केला. किंबहुना दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यास टाळता येण्याजोगा विलंब घटनात्मक प्रक्रियेचे उल्लंघन करणारा आहे, ज्यात निष्पक्ष, न्याय्य आणि

वाजवी प्रक्रियेचा समावेश आहे, असे त्या म्हणाल्या. *अभ्यासू वकिलांनी शेरसिंग अँड ओर्स*[२]आणि *अजय कुमारपाल यांच्या प्रकरणात या न्यायालयाने केलेल्या निरीक्षणांचा आधार घेतला*.[५] प्रत्येक दयेची याचिका तीन महिन्यांच्या आत निकाली काढली पाहिजे, असा स्वयंघोषित नियम कार्यकारी अधिकार् यांनी पाळावा, असे विद्वान वकिलांनी सांगितले. तीन महिन्यांच्या कालावधीपेक्षा अधिक विलंब *प्रथमदर्शनी* अतिरेकी मानला गेला पाहिजे, ज्यामुळे विलंबाचे स्पष्टीकरण देण्याची जबाबदारी राज्य सरकारवर येते. विलंबाची निश्चित लांबी टाळता येत नाही, असे त्यांनी नमूद केले आणि त्या अनुषंगाने उच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, विलंबाचे प्रमाण भौतिक नाही. दयेचा अर्ज दाखल केल्याच्या तारखेपासून ते फाशी वॉरंट जारी करण्याच्या तारखेपर्यंत या प्रकरणात फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत एकूण तीन वर्षे, अकरा महिने पंधरा दिवसांचा विलंब झाल्याचे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले.

18 दोषींच्या वकिलांनी युक्तिवाद केला की, दोषींच्या खराब आर्थिक स्थितीचा विचार महाराष्ट्र राज्याचे माननीय राज्यपाल आणि माननीय राष्ट्रपतींनी केला नाही. दयेच्या याचिकेवर निर्णय देताना दोषींचे तुलनेने लहान वय ही वस्तुस्थिती विचारात घेण्यात आलेली नाही. या प्रकरणातील वस्तुस्थितीनुसार, दयेचा अर्ज फेटाळल्यानंतर होणारा विलंब हा कार्यकारी विलंब मानला जाईल कारण फाशी वॉरंट जारी करण्याच्या मंत्रिस्तरीय कार्यात प्रचंड उशीर झाला होता.

19 दोषींना एकांतवासात ठेवण्याबाबत उच्च न्यायालयाने दिलेला निकाल न्याय्य आणि योग्य असून त्या निर्णयात कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करण्याची गरज नाही, असा युक्तिवादही विद्वान वकिलांनी केला.

विचार

कायदेशीर स्थिती

२० . *त्रिवेणीबेन*[3] प्रकरणात घटनापीठाने या विषयावरील कायदा तयार केला आहे . जी. एल. ओझा, जे. यांनी स्वत:साठी आणि इतर तीन माननीय न्यायमूर्तींच्या वतीने मुख्य मत मांडले. ज्या वादामुळे घटनापीठाचा संदर्भ देण्यात आला तो परिच्छेद १, २ आणि ३ मधील बहुमताच्या निकालात मांडण्यात आला आहे, ज्यात असे लिहिले आहे:

> "१ .या न्यायालयाच्या दोन निर्णयांमधील संघर्षामुळे ही प्रकरणे आमच्यासमोर आली: (१) टी.व्ही.वथीश्वरन विरुद्ध टी.एन. [(१९८३) २ एससीसी ६८: १९८३ एससीसी (सीआरआय) ३४२ : (१९८३) २ एससीआर ३४८],शेरसिंग विरुद्ध पंजाब राज्य [(१९८३) २ एससीसी ३४४ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ४६१ : (१९८३) २ एससीआर ५८२] आणि जावेद अहमद अब्दुल हमीद पावला विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य [१९८५) १ एससीसी (१९८५) वथीश्वरन प्रकरणात [(१९८३) २ एससीसी ६८ : १९८३ एससीसी

(सीआरआय) ३४२ : (१९८३) २ एससीआर ३४८] या न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की, कनिष्ठ न्यायालयाच्या निर्णयानंतर शिक्षेच्या अंमलबजावणीस दोन वर्षांचा विलंब झाल्यास शिक्षा झालेल्या कैद्याला त्याच्या फाशीची शिक्षा जन्मठेपेत रूपांतरित करण्याची मागणी करण्याचा अधिकार असेल. न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की: [एससीसी पृष्ठ ७९ : एससीसी (सीआरआय) पृष्ठ ३५३, पॅरा २१]

> **'फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत दोन वर्षांहून अधिक उशीर होणे हे कलम २१ लागू करण्यासाठी आणि फाशीची शिक्षा रद्द करण्याची मागणी करण्यासाठी फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत दोन वर्षांपेक्षा जास्त उशीर पुरेसा मानला जावा, असे आम्हाला वाटते.'**

२ शेरसिंगप्रकरणात [(१९८३) २ एससीसी ३४४ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ४६१ : (१९८३) २ एससीआर ५८२]हा तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचा निर्णय होता, त्यात असे म्हटले गेले होते की शिक्षा झालेल्या कैद्याला खटला, शिक्षा आणि तुरुंगवास अशा सर्व टप्प्यांवर निष्पक्ष प्रक्रियेचा अधिकार आहे परंतु केवळ विलंब कमी करण्यासाठी पुरेसा नाही आणि विलंबाच्या प्रकरणांमध्ये दोन वर्षांचा नियम निश्चित केला जाऊ शकत नाही. गुन्ह्याचे स्वरूप आणि विलंब च्या संदर्भात न्यायालय फाशीच्या शिक्षेत बदल करण्याच्या प्रश्नावर विचार करू शकते, असे मत व्यक्त करण्यात आले. न्यायालयाने म्हटले: [एससीसी पृष्ठ ३५६ : एससीसी (सीआरआय) पृष्ठ ४७३ , पॅरा १९]

> **'उच्च न्यायालय, सर्वोच्च न्यायालय आणि कार्यकारी अधिकाऱ्यांसमोरील कामकाजासाठी सर्वसाधारणपणे लागणाऱ्या वेळेबाबत दोन वर्षांचा नियम सामान्य अनुभवाच्या दात आहे, हे वगळता ज्या प्रकरणात**

फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीस बराच उशीर होतो, अशा प्रत्येक प्रकरणात कोणताही निरपेक्ष किंवा अपात्र नियम घालून देता येणार नाही, असे आमचे मत आहे. या शिक्षेऐवजी जन्मठेपेच्या शिक्षेची तरतूद केली पाहिजे.फाशीची शिक्षा रद्द करावी की नाही, या प्रश्नाचा विचार करताना इतरही अनेक बाबी विचारात घ्यायला हव्यात. दोषीला फाशीच्या शिक्षेपासून मुक्त होण्यासाठी कायदेशीररित्या खुले असलेले सर्व उपाय अवलंबण्याचा निःसंशय अधिकार आहे आणि खरोखरच, अंध, लंगडा, उपाशी किंवा दुर्धर आजाराने ग्रस्त कोणीही नाही, ज्याला जगण्याची इच्छा नाही.'

पुढे असे दिसून आले: [एससीसी पृष्ठ ३५७ : एससीसी (सीआरआय) पृष्ठ ४७४, पॅरा २०]

शेवटी आणि ते ही काही कमी महत्त्वाचे नाही, गुन्ह्याचे स्वरूप, त्यावरील वैविध्यपूर्ण परिस्थिती,

समकालीन समाजावर त्याचा होणारा परिणाम आणि फाशीची शिक्षा रद्द केल्यास त्याची पुनरावृत्ती होण्याची शक्यता असलेल्या गुन्ह्याची प्रेरणा आणि पॅटर्न असा आहे का, या बाबी ची अंमलबजावणी लांबणीवर पडण्याच्या कारणास्तव शिक्षा रिकामी करावी की नाही, हा प्रश्न निकालात येणे आवश्यक आहे. फाशीच्या शिक्षेऐवजी जन्मठेपेच्या शिक्षेने दोन वर्षांचा फॉर्म्युला लागू करता येणार नाही.

२ जावेदप्रकरणात [(१९८५) १ एससीसी २७५ : १९८४ एससीसी (सीआरआय) ६५३ : (१९८५) २ एससीआर ८] असे निदर्शनास आले की ज्या शिक्षा झालेल्या व्यक्तीने दोन वर्षे नऊ महिन्यांपेक्षा जास्त काळ भोगला होता आणि पश्चाताप होत होता आणि तुरुंगाच्या रेकॉर्डमध्ये त्याच्याविरुद्ध काहीही प्रतिकूल नव्हते, दोन वर्षे नऊ महिन्यांचा हा कालावधी त्याच्या मनावर प्रचंड भार असलेल्या फाशीच्या शिक्षेचे तुरुंगात रूपांतर करण्यास पात्र

ठरेल आयुष्यभरासाठी. **या वादामुळेच हे प्रकरण पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे सोपवण्यात आले होते आणि म्हणूनच ते आमच्यासमोर आहे.**

(जोर जोडला) शेवटी

परिच्छेद २३ मध्ये घटनापीठाने असे म्हटले:

"२३ .आमच्या निष्कर्षांबद्दल सांगायचे झाले तर आम्ही ११-१०-१९८८ रोजी आमचा आदेश दिला होता आणि आम्ही नंतर दिलेली कारणे राखून ठेवली होती. त्यानुसार वरील चर्चेच्या प्रकाशात आमचा निष्कर्ष आमच्या दिनांक ११-१०-१९८८ च्या आदेशात नोंदविल्याप्रमाणे आहे [*त्रिवेणीबेन विरुद्ध गुजरात राज्य*, (१९८८) ४ एससीसी ५७४ : १९८९ एससीसी (सीआरआय) २५], खाली पुनरुत्पादित: [एससीसी पृष्ठ ५७६: एससीसी (सीआरआय) पृष्ठ २६-२७, पॅरा २]

'फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत होणारा अवाजवी विलंब आरोपीला कलम ३२ अन्वये या न्यायालयात जाण्याचा अधिकार देईल, परंतु हे न्यायालय केवळ न्यायालयीन प्रक्रियेद्वारे शिक्षेवर शिक्कामोर्तब झाल्यानंतर झालेल्या विलंबाचे स्वरूप आणि त्यानंतर उद्भवलेल्या परिस्थितीची तपासणी करेल आणि शेवटी फाशीची शिक्षा कायम ठेवताना न्यायालयाने काढलेले निष्कर्ष पुन्हा उघडण्याचा अधिकार नाही. तथापि, हे न्यायालय खटल्याच्या सर्व परिस्थितीच्या प्रकाशात अवाजवी विलंबाच्या प्रश्नावर विचार करून शिक्षेची अंमलबजावणी करावी की जन्मठेपेत बदलावी हे ठरवू शकते. फाशीची शिक्षा निष्प्रभ ठरविण्यासाठी विलंबाचा कोणताही निश्चित कालावधी ठेवता येत नाही आणि या प्रमाणात *वथीश्वरन खटल्यातील निर्णय* [(१९८३) २ एससीसी ६८ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ३४२ : (१९८३) २

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

एससीआर ३४८] योग्य कायदा आहे असे म्हणता येणार नाही आणि म्हणूनच त्या प्रमाणात तो रद्द बातल ठरतो.

(जोर जोडला)

परिच्छेद १६ मध्ये घटनापीठाने म्हटले आहे की, विलंबाचा विचार करताना फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब करण्यासाठी न्यायालयीन प्रक्रियेत लागणारा कालावधी विचारात घेऊ नये. के. जगन्नाथ शेट्टी, जे. यांनी सहमती व्यक्त केली. त्यांच्या मताच्या परिच्छेद ७५ व ७६ मध्ये असे दिसून आले:

"७५. अंत्ययात्रेची आग आणि मानसिक चिंता यांच्यामध्ये जशी अधिक विनाशकारी गोष्ट असते, तशीच अंत्ययात्रेची आग केवळ मृतदेह जाळते तर मानसिक चिंता जिवंत शरीराला जाळते. शेवटी आरोपींविरुद्ध न्यायालयीन निकाल लागल्यावर हा मानसिक त्रास तीव्र होऊ शकतो. त्याआधी त्याला निर्दोष सुटण्याची आशा बाळगण्याचे सर्व कारण

आहे. अंतिम निकालानंतर ही आशा मावळली आहे. **त्यामुळे फाशीच्या शिक्षेला अवाजवी विलंब होत असेल, तर फाशीची शिक्षा अमलात आणणे न्याय्य आणि न्याय्य आहे का, याची चाचपणी करण्यासाठी शिक्षा भोगलेल्या कैद्याला न्यायालयात येण्याचा अधिकार आहे.**

७६.न्यायालयाने काय केले पाहिजे, हा विचारकरण्याजोगा पुढचा मुद्दा आहे. या टप्प्यावर न्यायालयाचे कार्यक्षेत्र अत्यंत मर्यादित आहे, यावर भर देणे आवश्यक आहे. न्यायालयाला विलंबाच्या तक्रारीवर नजर टाकायची असेल, तर हे सांगण्याची गरज नाही, की या प्रकरणाची सुनावणी किंवा निपटारा करण्यात विलंब होता कामा नये. फाशीच्या दिरंगाईबद्दल तक्रार करणार् या व्यक्तीला आणखी उशीर करू नये. त्यामुळे हे प्रकरण जलदगतीने आणि प्राधान्याने निकाली काढणे गरजेचे आहे. आधीच नमूद केलेल्या कारणांमुळे न्यायालय या प्रकरणाची तपासणी करताना अंतिम निर्णयापर्यंत न्यायालयीन कामकाजात वापरण्यात

आलेला वेळ विचारात घेऊ शकत नाही. दोषसिद्धी आणि शिक्षेवर शिक्कामोर्तब करणाऱ्या अंतिम निकालानंतर कलम २२६ अन्वये किंवा घटनेच्या कलम ३२ अन्वये आरोपीने किंवा त्याच्यावतीने दाखल केलेल्या कोणत्याही याचिकेचा निपटारा करण्यासाठी लागणारा वेळ ही न्यायालय विचारात घेऊ शकत नाही. **दयेचा अर्ज निकाली काढण्यात अवाजवी उशीर झाला का, हलगर्जीपणा केल्याबद्दल राज्य दोषी आहे का आणि विलंब विनाकारण झाला का, याचाच विचार न्यायालय करू शकते. अवाजवी दिरंगाई हा एक महत्त्वाचा घटक असू शकतो, परंतु तो स्वतःच फाशी घटनाबाह्य ठरवू शकत नाही. तसेच गुन्ह्याच्या क्रूर आणि शैतानी परिस्थितीपासून ही गोष्ट विभक्त करता येत नाही.**शेरसिंग प्रकरणात [(१९८३) २ एससीसी ३४४ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ४६१ : (१९८३) २ एससीआर ५८२] : [एससीआर पृ. ५९६ : एससीसी पृ. ३५७ : एससीसी (सीआरआय) पृष्ठ ४७४, पॅरा २०]"

(जोर जोडला)

२१. त्यानंतर शत्रुघ्न*चौहान आणि ए. एन. आर. यांच्या खटल्यात तीन माननीय न्यायमूर्तींचे खंडपीठ*[४]ने हाच मुद्दा हाताळला. निर्णयाचे परिच्छेद ४४ ते ४९ हे साहित्य आहेत, जे असे आहेत:

> **४४. वरील बाबी लक्षात घेता, फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी विलंब झाल्यास शिक्षा झालेल्या कैद्याला कलम ३२ अन्वये या न्यायालयात जाण्याचा अधिकार मिळेल, असे आमचे मत आहे. तथापि, हे न्यायालय केवळ न्यायालयीन प्रक्रियेद्वारे शिक्षेवर शिक्कामोर्तब झाल्यानंतर झालेला विलंब आणि त्यानंतर उद्भवलेल्या परिस्थितीची तपासणी करेल. हे न्यायालय आधीच आलेला निष्कर्ष पुन्हा उघडू शकत नाही परंतु शिक्षेची अंमलबजावणी करावी की जन्मठेपेत बदलावी हे ठरविण्यासाठी अवाजवी विलंबाच्या प्रश्नावर विचार करू शकते.**

45 राष्ट्रपतींकडून दयेच्या याचिकेवर अनेक वर्षे विचार करताना एखाद्या दोषीला सस्पेन्समध्ये ठेवणे ही निश्चितच त्याच्यासाठी त्रासदायक बाब आहे. यामुळे फाशीची शिक्षा भोगत असलेल्या दोषीवर प्रतिकूल शारीरिक परिस्थिती आणि मानसिक ताण निर्माण होतो. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ सह कलम ३२ अन्वये राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज फेटाळल्याचा विचार करताना हे न्यायालय केवळ गुन्ह्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन दोषीला होणारा विलंब माफ करू शकत नाही.

46 भारताने मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा, १९४८ तसेच संयुक्त राष्ट्रांच्या नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील करार, १९६६ वर स्वाक्षरी केली आहे. या दोन्ही करारांमध्ये क्रूर आणि अपमानजनक वागणूक आणि/ किंवा शिक्षेला बेकायदेशीर ठरवणाऱ्या तरतुदी आहेत. विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य [(१९९७) ६ एससीसी २४१ : १९९७ एससीसी (सीआरआय) ९३२]

या खटल्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयानुसार, आंतरराष्ट्रीय करार ज्यात भारत एक पक्ष आहे ते देशांतर्गत कायद्याचा एक भाग आहेत जोपर्यंत ते लागू असलेल्या विशिष्ट कायद्याच्या विरुद्ध नसतात . या अभिव्यक्तीनेच ("क्रूर आणि अपमानजनक वागणूक आणि/किंवा शिक्षा") वथीश्वरन [टी. व्ही. वथीश्वरन विरुद्ध टी .एन.राज्य] या तत्त्वज्ञानाला उजाळा दिला आहे., (१९८३) २ एससीसी ६८ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ३४२] आणि त्यानंतरची प्रकरणे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय प्रकरणे, विशेषत: त्रिवेणीबेन[त्रिवेणीबेन विरुद्ध गुजरात राज्य, (१९८९) १ एससीसी ६७८ : १९८९ एससीसी (सीआरआय) २४८] या अग्रगण्य प्रकरणाचे राष्ट्रकुल देशांमध्ये अनुसरण केले गेले आहे. या प्रस्तावानंतर खालील परदेशी निर्णयांचा संदर्भ देणे उपयुक्त ठरेल : (१) प्रॅट विरुद्ध जमैकाचे ॲटर्नी जनरल [(१९९४) २ एसी १ : (१९९३)

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

३ डब्ल्यूएलआर ९९५ : (१९९३) ४ ऑल ईआर ७६९ (पीसी)), (२) झिम्बाब्वेमधील न्याय व शांततेसाठी कॅथलिक आयोग विरुद्ध ॲटर्नी जनरल [(१९९३) ४ एसए २३९ (झिम्बाब्वे एससी)] , (३) सोअरिंग विरुद्ध युनायटेड किंग्डम [१४०३८ चा अर्ज क्र. (१९८९) ११ ईएचआरआर ४३९), (४) ॲटर्नी जनरल विरुद्ध सुसान किगुला [२००६ चे घटनात्मक अपील क्रमांक ३, २१-१-२००९ रोजी निर्णय (युगांडा एससी)), (५) हर्मन मेजिया विरुद्ध ॲटर्नी जनरल [इ.स. २००६ कृती क्रमांक २९६, ११-६-२००१ रोजी निर्णय (बेलीझ एससी)].

47 न्यायालयीन प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर दोषीने राज्यपाल, राष्ट्रपतींकडे दयेचा अर्ज दाखल केल्यास त्याचा निपटारा जलदगतीने करणे ही अधिकाऱ्यांची जबाबदारी असल्याचे स्पष्ट **झाले आहे.राज्यपाल आणि**

राष्ट्रपतींसाठी कोणतीही कालमर्यादा निश्चित करता येत नसली तरी न्यायालयात दाखल झालेल्या नोंदी, आदेश व कागदपत्रे मागविणे, संबंधित मंत्र्याच्या मान्यतेसाठी नोट तयार करणे आणि घटनात्मक अधिकाऱ्यांचा अंतिम निर्णय अशा प्रत्येक टप्प्यावर या प्रकरणाला गती देणे हे कार्यकारिणीचे कर्तव्य आहे. त्रिवेणीबेन[त्रिवेणीबेन विरुद्ध गुजरात राज्य(१९८९) १ एससीसी ६७८ : १९८९ एससीसी (सीआरआय) २४८] या खटल्यात या न्यायालयाने पुढे असे म्हटले आहे की, असे करताना फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीस बराच उशीर झाल्याचे सिद्ध झाले तर शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यास परवानगी द्यावी की नाही हे ठरविण्यासाठी हा एक महत्त्वाचा आणि समर्पक विचार आहे.

48 त्यानुसार, दयेचे अर्ज प्रलंबित असल्यामुळे फाशीला अवाजवी, अस्पष्ट आणि अनावश्यक विलंब

होत असेल किंवा कार्यपालिका तसेच घटनात्मक अधिकारी संबंधित बाबींची दखल/ विचार करण्यात अपयशी ठरले असतील, तर दोषीची तक्रार ऐकून घेण्याचे आणि फाशीच्या शिक्षेचे जन्मठेपेत रूपांतर करण्याचे अधिकार कलम ३२ अन्वये या न्यायालयाला आहेत. आरोपीच्या सांगण्यावरूनच विलंब झाला नाही, याचे समाधान झाल्यानंतरच. या प्रमाणात आपल्या राज्यघटनेत दिलेला जनादेश तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाने जारी केलेल्या विविध सार्वत्रिक घोषणा व निर्देशांच्या प्रकाशात न्यायशास्त्राचा विकास झाला आहे.

49 एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या जीवनापासून आणि स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवणारी कायद्याने विहित केलेली प्रक्रिया न्याय्य, निष्पक्ष आणि वाजवी असणे आवश्यक आहे आणि अशा प्रक्रियेमध्ये नजरकैदेच्या

प्रतिबंधात्मक किंवा दंडात्मक मानवी अटी बंधनकारक आहेत. या ओळीत याचिकाकर्त्यांना कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या प्रक्रियेच्या आधारे फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली असली, तरी कार्यकारणीमुळे होणारा अनाकलनीय विलंब अक्षम्य आहे. **राज्यघटनेचे कलम २१ शिक्षेच्या घोषणेने संपत नाही, तर त्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीच्या टप्प्यापर्यंत विस्तारते, हे सर्वश्रुत असल्याने फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत दीर्घकाळ उशीर झाल्यास आरोपीवर अमानुष परिणाम होतो. कैद्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे होणाऱ्या विलंबामुळे फाशीची शिक्षा कमी करणे बंधनकारक आहे. किंबहुना** वथीश्वरन [टी.व्ही.वथीश्वरन विरुद्ध टी.एन.राज्य]या प्रकरणात. (१९८३) २ एससीसी ६८ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ३४२] विशेषत: पॅरा १० मध्ये, रिले विरुद्ध जमैकाचे ॲटर्नी जनरल [रिले विरुद्ध जमैकाचे

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

अॅटर्नी जनरल (१९८३) यांच्या १९८२ च्या प्रिव्ही कौन्सिल प्रकरणात लॉर्ड्स स्कारमन आणि ब्राइटमन यांचे अल्पसंख्याक मत कोठे आहे हे स्पष्ट केले गेले आहे एसी ७१९ : (१९८२) ३ डब्ल्यूएलआर ५५७ : (१९८२) ३ ऑल ईआर ४६९ : १९८२ सीआरआय लॉ रिव्ह्यू ६७९ (पीसी)), उद्धृत करून: (वथीश्वरन प्रकरण [टी.व्ही.वथीश्वरन विरुद्ध टी.एन. (१९८३) २ एससीसी ६८ : १९८३ एससीसी (सीआरआय) ३४२] , एससीसी पृष्ठ ७२

> "१०. '... फाशीची शिक्षा ही एक गोष्ट आहे: फाशीची शिक्षा आणि फाशीपूर्वी दीर्घ कारावासाची शिक्षा ही दुसरी गोष्ट आहे.' (रिले प्रकरण [रिले विरुद्ध जमैकाचे अॅटर्नी जनरल, (१९८३) १ एसी ७१९ : (१९८२) ३ डब्ल्यूएलआर ५५७ : (१९८२) ३ ऑल ईआर ४६९ : १९८२ सीआरआय लॉ रिव्ह्यू ६७९ (पीसी)] , एसी पृष्ठ ७३५ बी)

(जोर दिला आहे)

फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीस उशीर होत असेल तर फाशीची शिक्षा रद्द करणे हाच योग्य दिलासा आहे, असे सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. परिच्छेद १३ मध्ये न्यायालयाने स्पष्ट केले की, कलम १४, १९ आणि २१ एकमेकांना पूरक आहेत आणि राज्यघटनेतून दिलेला अधिकार हा दोषीचा मूलभूत अधिकार आहे, केवळ कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेचा विषय नाही. मनेका गांधी विरुद्ध भारत सरकार [मनेका गांधी विरुद्ध भारत सरकार (१९७८) १ एससीसी २४८] या खटल्याच्या निकालाचा हा परिणाम होता ज्यामुळे कलम २१ मधील मजकूर केवळ प्रक्रियात्मक पेक्षा वेगळा झाला."

(जोरजोडला)

परिच्छेद २४४ मध्ये खंडपीठाने असे म्हटले:

"२४४. **कलम ७२/१६१ अन्वये राष्ट्रपती किंवा राज्यपालांनी अधिकाराचा वापर करणे हे केवळ विशेषाधिकार नसून**

घटनात्मक कर्तव्य आहे, हे सर्वमान्य आहे. पदाचा उच्च दर्जा लक्षात घेता संविधान निर्मात्यांनी या कलमांनुसार दयेच्या याचिका निकाली काढण्यासाठी कोणतीही बाह्य कालमर्यादा निश्चित केलेली नाही, याचा अर्थ त्यावर वाजवी वेळेत निर्णय घ्यावा. तथापि, जेव्हा दयेच्या याचिका निकाली काढण्यास होणारा विलंब अवाजवी, अस्पष्ट आणि अवाजवी असल्याचे दिसून येते, तेव्हा हस्तक्षेप करणे आणि या पैलूचा विचार करणे हे या न्यायालयाचे कर्तव्य आहे. राज्यघटनेच्या कलम ७२/१६१ अन्वये दयेची मागणी करण्याचा अधिकार हा घटनात्मक अधिकार आहे, कार्यकारी मंडळाच्या मर्जीने किंवा मर्जीने नाही.प्रत्येक घटनात्मक कर्तव्य काळजीपूर्वक आणि परिश्रमाने पार पाडले पाहिजे, अन्यथा न्यायालयीन हस्तक्षेप ही राज्यघटनेची मूल्ये टिकवण्याची आज्ञा आहे."

(जोर जोडला)

माननीय राज्यपाल किंवा राष्ट्रपतींसमोर दयेचा अर्ज सादर करताना कोणती प्रक्रिया अवलंबली जावी, यासंदर्भातही या न्यायालयाने अनेक निर्देश दिले.

22 बी.ए.उमेश७ ***च्या बाबतीत या न्यायालयाने दिलेला निर्णय*** शत्रुघ्न चौहान ***आणि अन्न यांच्या बाबतीत घालून दिलेल्या कायद्यापासून दूर जात नाही***[४] याउलट निर्णयाचे परिच्छेद ४४, ४७ आणि ४८ त्यामध्ये मंजुरीसह उद्धृत करण्यात आले आहे. या न्यायालयापुढे खटल्याच्या वस्तुस्थितीत जे निकाल देण्यात आले आहेत, ते आम्ही काळजीपूर्वक पाहिले आहेत. या निर्णयांमध्ये नमूद केलेल्या प्रस्तावांचा सारांश खालीलप्रमाणे देता येईल:

1 फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी, अस्पष्ट आणि अनावश्यक विलंब केल्यास दोषीला कलम ३२ अन्वये या न्यायालयात जाण्याचा अधिकार मिळेल. परंतु न्यायालयीन प्रक्रियेने अखेर शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केल्यानंतर झालेल्या विलंबाचे स्वरूप आणि उद्भवलेल्या परिस्थितीचे हे न्यायालय केवळ परीक्षण करेल आणि

शेवटी फाशीची शिक्षा कायम ठेवताना न्यायालयाने काढलेले निष्कर्ष पुन्हा उघडण्याचा अधिकार नाही. तथापि, हे न्यायालय खटल्याच्या सर्व परिस्थितीच्या प्रकाशात अवाजवी विलंबाच्या प्रश्नावर विचार करून शिक्षेची अंमलबजावणी करावी की जन्मठेपेत बदलावी हे ठरवू शकते. फाशीची शिक्षा निष्प्रभ करण्यासाठी विलंबाचा कोणताही निश्चित कालावधी ठेवता येत नव्हता.

2 फाशीची शिक्षा सुनावलेल्या दोषीला राज्यपाल किंवा राष्ट्रपतींनी दयेच्या याचिकेवर दीर्घकाळ विचार करताना सस्पेन्समध्ये ठेवणे निश्चितच त्याच्यासाठी त्रासदायक आहे. यामुळे फाशीची शिक्षा भोगत असलेल्या दोषीवर प्रतिकूल शारीरिक परिस्थिती आणि मानसिक ताण निर्माण होतो. त्यामुळे हे न्यायालय घटनेच्या अनुच्छेद २१ सह अनुच्छेद ३२ अन्वये आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना सर्वोच्च घटनात्मक अधिकार् यांनी दयेच्या याचिका निकाली काढण्यास होत असलेल्या विलंबाचा

विचार करताना, केवळ गुन्ह्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन दोषीला होणारा त्रासदायक विलंब माफ करू शकत नाही; आणि

3 राज्यघटनेचे कलम २१ हे शिक्षेच्या घोषणेने संपत नाही तर त्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीच्या टप्प्यापर्यंत विस्तारते, हे सर्वमान्य आहे. फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी दिरंगाई झाल्यास आरोपीवर अमानुष परिणाम होतो. कैद्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे होणारा अवाजवी विलंब फाशीच्या शिक्षेत बदल करणे बंधनकारक करतो.

23 त्रिवेणीबेन *प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निर्णयाच्या परिच्छेद १६ मध्ये* घटनापीठाने असे म्हटले आहे की, फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीस होणारा विलंब विचारात घेताना, फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब होण्यासाठी न्यायालयीन प्रक्रियेत लागणारा कालावधी विचारात घेऊनये. वरील निष्कर्षाचे कारण म्हणजे दोषसिद्धीच्या आदेशातून उद्भवलेल्या अपील/विशेष अनुमती याचिकेतील या न्यायालयाच्या निर्णयाच्या

स्वरूपातील न्यायालयीन प्रक्रियेनंतरच फाशीच्या शिक्षेचा आदेश अंतिम ठरतो. त्यामुळे न्यायालयीन विचारार्थ लागणारा कालावधी हा फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीस होणारा विलंब म्हणता येणार नाही, कारण जोपर्यंत शिक्षेच्या आदेशामुळे उद्भवणारी न्यायालयीन कार्यवाही पूर्ण होत नाही, तोपर्यंत फाशीच्या शिक्षेला अंतिम स्वरूप प्राप्त होत नाही. फाशीची शिक्षा अंतिम झाल्यावरच त्याच्या अंमलबजावणीचा प्रश्न निर्माण होतो.

24 आपण सीआरपीसीच्या कलम ४१३ आणि ४१४ चा संदर्भ घेऊ शकतो, ज्यात असे लिहिले आहे:

> "४१३. **कलम ३६८ अन्वये दिलेल्या आदेशाची अंमलबजावणी:**- फाशीच्या शिक्षेच्या पुष्टीसाठी उच्च न्यायालयात सादर केलेल्या खटल्यात सत्र न्यायालयाला त्यावरील उच्च न्यायालयाचा पुष्टीचा आदेश किंवा इतर आदेश प्राप्त झाल्यास वॉरंट जारी करून किंवा आवश्यक

तेवढी इतर पावले उचलून तसा आदेश अंमलात आणला जाईल.

४१४. **उच्च न्यायालयाने दिलेल्या फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी.**- जेव्हा उच्च न्यायालयाने अपीलात किंवा पुनरावलोकनात फाशीची शिक्षा सुनावली असेल, तेव्हा सत्र न्यायालय उच्च न्यायालयाचा आदेश प्राप्त झाल्यानंतर वॉरंट जारी करून शिक्षेची अंमलबजावणी करेल.

बीएनएसएसमध्ये कलम ४५३ आणि ४५४ च्या स्वरूपात समान तरतुदी आहेत. या तरतुदी एक महत्त्वपूर्ण सुरक्षा कवच आहेत. या तरतुदींमुळे दोषींना उपलब्ध असलेले सर्व उपाय संपल्यानंतरच फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी होते. सत्र न्यायालयाने वॉरंट काढल्याशिवाय कार्यकारिणी फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करू शकत नाही.

25 सीआरपीसीच्या कलम ४१३ आणि ४१४ अन्वये फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्याच्या कार्यवाहीला कोणत्याही न्यायालयीन निर्णयाची आवश्यकता नाही. वॉरंट जारी

करण्यापूर्वी सत्र न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेच्या आदेशाला अंतिम स्वरूप प्राप्त झाले आहे आणि पुनर्विचार /क्युरेटिव्ह किंवा दयेची याचिका दाखल केल्यास ती अखेर फेटाळण्यात आली आहे याची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे. वॉरंट जारी करण्यापूर्वी सत्र न्यायालयाने दोषीला नोटीस पाठवावी लागते, जेणेकरून दोषीही इतर कोणतीही कार्यवाही न्यायालये किंवा घटनात्मक प्राधिकरणांसमोर प्रलंबित आहे की नाही हे सांगू शकेल. दिलेल्या प्रकरणात, दोषीला उपायांचा पाठपुरावा करण्यात स्वारस्य असू शकत नाही. दोषीला नोटीस बजावल्यानंतर सत्र न्यायालय या पैलूची पडताळणी करू शकते. अशा प्रकरणात सत्र न्यायालयाने दोषीला उपलब्ध उपायांची माहिती द्यावी आणि गरज पडल्यास कायदेशीर मदत पुरवावी, जेणेकरून दोषीला अशा उपायांचा आधार घेता येईल. दोषीला उपलब्ध उपायांची माहिती दिल्यानंतर दोषीला त्याच्या कुटुंबातील किंवा मित्राच्या सदस्याचा विचार करण्यासाठी, वजन करण्यासाठी आणि सल्ला मसलत करण्यासाठी वाजवी वेळ देण्यात यावा जेणेकरून दोषीला

भेडसावणार् या परिस्थितीमुळे तार्किक आणि तर्कसंगत विचार करण्याची शक्यता अडथळा किंवा अडथळा येऊ शकतो. दोषीला एवढा वाजवी वेळ दिल्यानंतरच आणि दोषीने उपलब्ध उपायांचा पाठपुरावा न करण्याचा जाणीवपूर्वक निर्णय घेतल्यानंतरच सत्र न्यायालय वॉरंट जारी करू शकते. वाजवी वेळ सात दिवसांचा असू शकतो. हा निर्णय सुजाण, विचारपूर्वक आणि जाणीवपूर्वक घेतलेला निर्णय असल्याचे समाधान न झाल्यास सत्र न्यायालय दोषीच्या समुपदेशनाचे निर्देश देऊ शकते. अशा पद्धतीचा अवलंब केल्यास दोषीला उपलब्ध कायदेशीर उपायांचा आधार घेता येतो. शिवाय, दोषीला नोटीस बजावल्यानंतर फाशीचे वॉरंट जारी करण्याचा आदेश दिल्यास दोषीला फाशीचे वॉरंट जारी करण्याच्या आदेशाला आव्हान देता येते. परंतु दोषीने दयेची याचिका दाखल करण्यासह सर्व उपाय पूर्ण केल्यानंतर किंवा दोषीने उपायांचा लाभ न घेण्याचा जाणीवपूर्वक निर्णय घेतल्याचे सत्र न्यायालयाचे समाधान झाल्यानंतर, विनाविलंब फाशी वॉरंट जारी केले पाहिजे. फाशीचे वॉरंट जारी करण्याची कार्यवाही

लवकरात लवकर हाती घेणे आणि पूर्ण करणे ही कनिष्ठ न्यायालयाची जबाबदारी आहे. कनिष्ठ न्यायालयाने आवश्यक ते प्राधान्य दिले पाहिजे.

26 दयेच्या याचिकेवरील निर्णयानंतर दोषीची कोणतीही चूक नसताना प्रत्यक्ष फाशीला अवाजवी आणि अस्पष्ट विलंब होत असेल, तर परिच्छेद २३ मध्ये नमूद केलेली तत्त्वे लागू न होण्याचे कारण नाही. सीआरपीसीच्या कलम ४१३ आणि ४१४ नुसार फाशीचे वॉरंट जारी करण्यात सत्र न्यायालयाकडून दीर्घ आणि अस्पष्ट विलंब होत असेल अशा प्रकरणातही ही तत्त्वे लागू होतील. दयेचा अर्ज फेटाळण्याचा आदेश दोषीला कळविल्यानंतर त्याच्यावर डॅमोक्लेसची टांगती तलवार जास्त काळ टांगून ठेवता येत नाही. हे मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या खूप त्रासदायक असू शकते. अशा प्रकारचा अनावश्यक आणि अवाजवी विलंब राज्यघटनेच्या कलम २१ अन्वये त्याच्या अधिकारांचे उल्लंघन करेल. अशा परिस्थितीत

फाशीच्या शिक्षेचे जन्मठेपेत रूपांतर करणे हे न्यायालय न्याय्य ठरेल.

27 शिक्षेची पुष्टी झाल्यानंतर फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अनावश्यक आणि अस्पष्ट विलंब झाल्यास दोषी घटनेच्या कलम २२६ अन्वये उच्च न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा ही वापर करू शकतो. परिच्छेद २२ ते २५ मध्ये सारांशित केलेली तीच तत्त्वे उच्च न्यायालय लागू करेल.

28 विलंबाच्या लांबीबाबत कोणताही कठोर आणि जलद नियम घालून देता येत नाही, जो अवाजवी म्हणता येईल. हे सर्व प्रकरणातील वस्तुस्थितीवर अवलंबून आहे. दिलेल्या प्रकरणात, दोन वर्षांचा विलंब प्राणघातक ठरू शकत नाही. दुसर् या प्रकरणात, सहा महिन्यांचा विलंब शिक्षा कमी करण्याचा आधार असू शकतो. गणिताचे नियम लागू करून "अवाजवी"किंवा "अवाजवी"या शब्दांचा अर्थ लावता येत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये न्यायालये मानवी समस्या आणि विलंबाचा विशिष्ट दोषीवर होणारा परिणाम हाताळतात. उशीर किती अवाजवी आहे हे

प्रकरणातील वस्तुस्थितीवर अवलंबून असावे. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या दोषीचे वय सत्तरवर्षांपेक्षा जास्त असेल आणि तो अनेक आजारांनी ग्रस्त असेल तर दयेच्या याचिकेवर निर्णय घेण्यास सहा महिन्यांचा अस्पष्ट विलंब कलम २१ चे उल्लंघन ठरू शकतो. शेवटी, न्यायालयासमोरील खटल्याची वस्तुस्थिती विचारात घेऊन वरीलप्रमाणे आखून दिलेल्या तत्त्वांच्या प्रकाशात विलंबाचा परिणाम निश्चित करावा लागेल.

<u>खटल्याच्या वस्तुस्थितीसाठी तत्त्वांचा वापर</u>

29 या प्रकरणात, खालील तीन टप्प्यांमध्ये विलंब होतो:

1 १० जुलै २०१५ रोजी दोषींनी महाराष्ट्र राज्याच्या माननीय राज्यपालांकडे दयेचा अर्ज दाखल केला जो २९ मार्च २०१६ रोजी फेटाळण्यात आला. विलंबाचा हा पहिला भाग आहे;

2 ११ जून २०१६ रोजी, दोषींनी राष्ट्रपतींकडे दयेचा अर्ज पाठविला, जो २६ मे २०१७ रोजी फेटाळण्यात आला. विलंबाचा हा दुसरा भाग आहे, आणि

3 विलंबाचा तिसरा टप्पा १९ जून २०१७ रोजी सुरू झाला, जेव्हा कारागृह अधीक्षकांनी माननीय राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज फेटाळल्याची माहिती पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना दिली. अखेरीस १० एप्रिल २०१९ रोजी पुण्यातील सत्र न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी केले.

त्यामुळे १० जुलै २०१५ ते १० एप्रिल २०१९ या कालावधीत राज्याचे माननीय राज्यपाल आणि राष्ट्रपतींकडे दाखल करण्यात आलेल्या दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यात आणि फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यात वेळ वाया गेला.

<u>दयेच्या याचिकांवर प्रक्रिया आणि निपटारा करण्यास विलंब</u>

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

30 माननीय राज्यपालांकडे केलेल्या दयेच्या याचिकेवर निर्णय घेण्यास झालेल्या विलंबाचा पहिला भाग आम्ही हाताळत आहोत जो खालीलप्रमाणे होता:

तारीख	तपशील	वेळ लागला
१० जुलै २०१५	दोषींनी महाराष्ट्र राज्याच्या माननीय राज्यपालांकडे दयेची याचिका दाखल केली	-
१६ जुलै २०१५	तुरुंग प्रशासनाने पत्रासह दयेची याचिका पाठवली	६ दिवस
२० जुलै २०१५	कारागृह प्रशासनाने पाठविलेल्या दयेच्या याचिका राज्य सरकारच्या गृह विभागाला प्राप्त झाल्या	४ दिवस
१७ ऑगस्ट २०१५	राज्य सरकारच्या गृह विभागाने कारागृह अधीक्षकांना पत्र पाठवून दोषींनी पुनर्विचार याचिका ना प्राधान्य देण्याच्या	२८ दिवस

	निर्णयावर शिक्कामोर्तब करण्याची मागणी केली आहे	
२२ ऑगस्ट २०१५	कारागृह अधीक्षकांनी पुनर्विचार याचिकांना प्राधान्य दिले नसल्याचे सांगत दोषींचे जबाब नोंदवले.	५ दिवस
२४ ऑगस्ट २०१५ आणि २६ ऑगस्ट २०१५.	दोषींनी पुनर्विचार याचिका ना प्राधान्य न दिल्याची वस्तुस्थिती कारागृह प्रशासन आणि एडीजी (कारागृह) यांनी कळवली	पत्र मिळाल्यापासून ७/९ दिवस दिनांक १७ ऑगस्ट २०१५ आणि दोषींचा जबाब नोंदवून २ /४ दिवस
२५ जानेवारी २०१६	होमने तयार केलेली नोट राज्य चा विभाग माननीय राज्यपालांच्या	१५२ दिवस

	फायद्यासाठी सरकार	
२९ मार्च २०१६	राज्यपालांनी दयेचा अर्ज फेटाळला.	६४ दिवस

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, दोषींनी पुनर्विचार याचिकेला प्राधान्य दिले नसल्याची पुष्टी मिळाल्यानंतर राज्य सरकारच्या गृह विभागाने पाच महिने (१५२ दिवस) काहीच केले नाही. शिवाय माननीय राज्यपालांच्या फायद्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या नोटचा अभ्यास केल्यास त्यात साडेतीन पानांचा समावेश असल्याचे दिसून येते. ही शिफारस शेवटच्या परिच्छेदात तीन ओळींमध्ये आहे. विशेष म्हणजे १६ जुलै २०१५ च्या पत्रासोबत दयेचे अर्ज पाठवताना खालील कागदपत्रे गृह विभागाकडे पाठविण्यात आली होती.

1 दोषींची नाममात्र यादी;

2 मानसिक आणि शारीरिक आरोग्याचा वैद्यकीय अहवाल; .३ गुन्ह्याचा सारांश;

3 सत्र न्यायालयाने जारी केलेले शिक्षेचे वॉरंट; आणि

4 फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब करणाऱ्या उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाची प्रत आणि या न्यायालयाच्या आदेश/निर्णयाची प्रत.

जुलै २०१५ मध्ये गृह विभागाकडे उपलब्ध असलेल्या या कागदपत्रांवरच ही चिठ्ठी आधारलेली दिसते. विविध अधिकाऱ्यांनी केलेल्या पत्रव्यवहारात बराच वेळ वाया गेला. हे सर्व टाळता येण्यासारखे होते. दयेची याचिका प्राप्त होताच गृह मंत्रालयाने आवश्यक ती सर्व माहिती/कागदपत्रे मागवायला हवी होती. तसे केले गेले नाही. कदाचित गृहमंत्रालयातील अधिकाऱ्यांनी संवेदनशीलतेचा अभाव दाखवला असावा. अखेर २९ मार्च २०१६ रोजी राज्यपालांनी दयेचा अर्ज फेटाळून लावला. त्यामुळे १६ जुलै २०१५ ते २५ जानेवारी २०१६ या पाच महिन्यांचा विलंब अस्पष्ट व अन्यायकारक आहे.

31 आता, आपण विलंबाच्या दुसर्या भागात येतो जो खालीलप्रमाणे होता:

तारीख	**तपशील**	**वेळ लागला**
११ एप्रिल २०१६	दोषी क्रमांक एकने राष्ट्रपतींकडे दयेचा अर्ज दाखल करण्याची इच्छा	-

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

	असल्याचे कळवले.	
१३ एप्रिल २०१६	एडीजी (कारागृह) यांनी कारागृह अधीक्षकांना पाठविलेले पत्र, अद्ययावत नाममात्र यादी, दोषींच्या मानसिक व शारीरिक आरोग्याचा अहवाल आणि गुन्हेगारी पार्श्वभूमीची माहिती पाठविण्याची विनंती केली आहे.	२ दिवस

२८ एप्रिल २०१६	राज्यपालांनी दयेचा अर्ज फेटाळल्याची माहिती राज्य सरकारच्या गृह विभागाने अवर सचिवांना दिली. या पत्रासोबत राष्ट्रपतींना उद्देशून दयेची याचिका पाठविण्यात आली होती. दयेच्या याचिकेच्या प्रतींबरोबरच सत्र	-

	न्यायालय, पुणे, उच्च न्यायालय आणि या न्यायालयाचे निकाल, तसेच माननीय राज्यपालांनी दयेचा अर्ज फेटाळल्याची माहिती अवर सचिवांकडे (जीओआय) पाठविण्यात आली.	
३१ मे २०१६	अवर सचिवांनी राज्य सरकारच्या गृह विभागाला पत्र पाठवून गुन्हेगारांनी दाखल केलेल्या फेरविचार याचिकेबाबत ची माहिती दोन आठवड्यांत देण्याची विनंती केली आहे.	३३ दिवस
११ जून २०१६	दोन्ही दोषींच्या नातेवाइकांनी नव्याने दयेची याचिका दाखल केली	-
१५ जून २०१६	अवर सचिवांनी राज्य सरकारच्या गृह विभागाला ३१ मे २०१६ च्या पत्रात नमूद केलेली कागदपत्रे	-

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

	पाठविण्याची आठवण करून दिली.	
२२ जून २०१६	३१ मे २०१६ रोजीचे पत्र राज्य सरकारच्या गृह विभागाला प्राप्त झाले.	२२ दिवस
२२ जुलै २०१६	अवर सचिवांनी राज्य सरकारच्या गृह विभागाला ३१ मे २०१६ च्या पत्रात नमूद केलेली कागदपत्रे पाठविण्याची आठवण करून दिली.	-
९ ऑगस्ट २०१६	राज्याचा गृह विभाग ३१ मे २०१६ च्या पत्रात नमूद केल्याप्रमाणे कागदपत्रे पुरविण्यासाठी सरकारने एडीजी (कारागृह) आणि कारागृह अधीक्षकांना पत्र लिहिले होते.	पत्र प्राप्त होऊन ४८ दिवस झाले दिनांक ३१ मे २०१६
५ सप्टेंबर २०१६	कारागृह अधीक्षकांनी ९ ऑगस्ट २०१६ रोजी संबंधित पोलिस ठाण्याच्या वरिष्ठ निरीक्षकांना पत्र	२७ दिवस

	पाठवून दोषींच्या कुटुंबियांची पार्श्वभूमी व आर्थिक स्थितीची माहिती पाठविली.	
६ सप्टेंबर २०१६	अवर सचिवांनी राज्य सरकारच्या गृह विभागाला ३१ मे २०१६ च्या पत्रात नमूद केलेली कागदपत्रे पाठविण्याची आठवण करून दिली.	-
९ सप्टेंबर २०१६	कारागृह अधीक्षकांनी राज्य सरकारच्या गृह विभागाला माहिती पाठवून दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल केली नसल्याची वस्तुस्थिती नोंदवली होती.	९ तारखेच्या पत्राला ३१ दिवस ऑगस्ट २०१६
१२ सप्टेंबर २०१६	संबंधित पोलिस ठाण्याने गुन्हेगारांचा गुन्हेगारी इतिहास आणि आर्थिक स्थितीबाबतचा अहवाल राज्य सरकारच्या गृह विभागाकडे पाठविला.	७ दिवस
३० सप्टेंबर	राज्य सरकारच्या गृह विभागाने वर	१४ दिवस

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

२०१६	नमूद केलेली माहिती अवर सचिवांना (जीओआय) कळवली.	
२६ डिसेंबर २०१६	राज्य सरकारने ३० सप्टेंबर २०१६ च्या पत्राद्वारे ही माहिती अवर सचिवांना (जीओआय) यापूर्वीच दिली असतानाही दोषींनी दाखल केलेल्या पुनर्विचार याचिकांवर शिक्कामोर्तब करण्याची विनंती अवर सचिवांनी पुन्हा एकदा केली.	८७ दिवस
१६ जानेवारी २०१७	२६ डिसेंबर २०१६ च्या पत्राच्या पार्श्वभूमीवर राज्य सरकारच्या गृह विभागाकडून पुन्हा पत्रव्यवहार सुरू करण्यात आला.	-
२३ जानेवारी २०१७	एडीजी (कारागृह) यांनी पुनर्विचार याचिका दाखल करण्यात आली नसल्याचे राज्य सरकारच्या गृह विभागाला कळविले.	-

७ फेब्रुवारी २०१७	कारागृह अधीक्षकांनी पुनर्विचार याचिका दाखल न केल्याचे राज्य सरकारच्या गृह विभागाला कळविले.	-
२२ फेब्रुवारी २०१७	पुनर्विचार याचिका दाखल करण्यात आली नसल्याची पुष्टी राज्य सरकारच्या गृह विभागाने अवर सचिवांना केली आहे.	५८ दिवस
२६ मे २०१७	अखेर राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज फेटाळून लावला.	९३ दिवस

माननीय राष्ट्रपतींनी घेतलेला सुमारे तीन महिन्यांचा कालावधी हा अवाजवी विलंब ठरू शकत नाही. मात्र, २८ एप्रिल २०१६ पासून दयेची याचिका अवर सचिवांकडे (जीओआय) पाठवून २२ फेब्रुवारी २०१७ पर्यंत झालेला विलंब पूर्णपणे अनाकलनीय आणि अयोग्य आहे.

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

फाशीचे वॉरंट जारी करण्यास विलंब

32. फाशीचे वॉरंट जारी करण्यास होणारा अवाजवी विलंब भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये दोषींच्या अधिकारांचे उल्लंघन करू शकतो, असे आम्ही यापूर्वीच म्हटले आहे. त्यानुसार विलंबाचा तिसरा भाग खालीलप्रमाणे होता.

तारीख	तपशील	वेळ लागला
६ जून २०१७	भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाच्या अवर सचिवांनी केंद्र सरकारच्या गृह विभागाच्या प्रधान सचिवांना ही माहिती सादर केली दयेचा अर्ज फेटाळण्यासंदर्भात महाराष्ट्र	नकार ला ११ दिवस उलटले माननीय यांनी केले राष्ट्राध्यक्ष
१९ जून २०१७	कारागृह अधीक्षकांनी दोषींचे कुटुंबीय आणि पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीश यांना	नकार ला २४ दिवस उलटले माननीय यांनी

	स्वतंत्र पत्र पाठवून दयेचा अर्ज फेटाळण्यात आल्याची माहिती दिली.	केले राष्ट्राध्यक्ष
१० ऑगस्ट २०१७	कारागृह अधीक्षकांनी पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्याची विनंती केली आहे.	-
२४ ऑगस्ट २०१७	कारागृह अधीक्षकांनी या न्यायालयाच्या रजिस्ट्रारला पत्र पाठवून दोषींनी दाखल केलेल्या पुनर्विचार याचिकेची माहिती देण्याची विनंती केली.	-
९ सप्टेंबर २०१७	या न्यायालयाच्या निबंधकांनी कारागृह अधीक्षकांना कळविले	१६ दिवस

	की, दोषींनी पुनर्विचार याचिका दाखल केलेली नाही.	
५ ऑक्टोबर २०१७	कारागृह अधीक्षकांनी पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट जारी करण्याची विनंती केली होती.	-

१८ जुलै २०१८	कारागृह अधीक्षकांनी पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट जारी करण्याची विनंती केली होती.	-

२९ ऑगस्ट २०१८	कारागृह अधीक्षकांनी पुण्यातील विद्वान सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट जारी करण्याची विनंती केली होती.	-
१७ ऑक्टोबर २०१८ ,	एडीजी (कारागृह) यांनी पुण्यातील सत्र न्यायाधीशांना पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीची तारीख निश्चित करण्याची विनंती केली होती.	-
३० ऑक्टोबर २०१८	सत्र न्यायालय , पुणे यांनी कोणतीही कारवाई न केल्याने महाराष्ट्र शासनाच्या गृह विभागाने राज्य सरकारच्या विधी व न्याय विभागाला पत्र	-

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

	पाठवून महाराष्ट्र कारागृह नियमावलीतील तरतुदींनुसार गृहविभाग फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करू शकतो का, असा प्रश्न विचारला होता.	
२ नोव्हेंबर २०१८	अभ्यासू सत्र न्यायाधीश, पुणे यांनी शासनाच्या गृह विभागाला पत्र पाठवले दयेच्या याचिकेच्या स्थितीची माहिती मागणारी महाराष्ट्र	पत्राला ५०२ दिवस झाले १९ जून २०१७
१२ नोव्हेंबर २०१८	फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्याचे विशेष अधिकार विद्वान सत्र न्यायालयाचे असल्याचे राज्य सरकारच्या विधी व न्याय	१३ दिवस

	विभागाने राज्य सरकारच्या गृह विभागाला कळविले	
७ डिसेंबर २०१८	एडीजी (कारागृह) यांनी पुण्यातील सत्र न्यायालयाला पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीची तारीख निश्चित करण्याची विनंती केली.	-
२७ डिसेंबर २०१८	कारागृह अधीक्षकांनी पुण्यातील सत्र न्यायालयाला पत्र पाठवून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीची तारीख निश्चित करण्याची विनंती केली होती.	-
३१ जानेवारी २०१९	राज्याचा गृह विभाग सरकारने एडीजी (कारागृह) आणि कारागृह अधीक्षकांना	९० दिवस

	पत्र लिहून २ नोव्हेंबर २०१८ रोजी शिकाऊ सत्रांनी पाठविलेल्या पत्राची माहिती दिली न्यायाधीश, पुणे	
१० एप्रिल २०१९	पुणे सत्र न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी केले होते.	पत्राला ६६१ दिवस झाले १९ जून २०१७

33. दयेची याचिका प्रलंबित असताना सत्र न्यायालय फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यासाठी वॉरंट काढू शकले नसते. दयेचा अर्ज फेटाळला आणि फाशीसाठी वॉरंट जारी करण्याची मागणी करून न्यायालयीन बाजूने विद्वान सत्र न्यायालयासमोर सरकारी वकिलांमार्फत अर्ज करणे ही सर्वात सोपी प्रक्रिया राज्य सरकारला अवलंबता आली असती. सत्र न्यायालयानेही कारागृहातील अनेक पत्रांवर कारवाई करून राज्य सरकारला नोटीस बजावायला हवी होती.

मात्र, तसे करण्यात आले नाही. त्यामुळे फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यास कमालीचा विलंब झाला. जून २०१७ ते एप्रिल २०१९ हा विलंब पूर्णपणे टाळता येण्याजोगा होता. या न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केल्यानंतर हा ही विलंब आहे, जो विचारात घेणे आवश्यक आहे.

<u>विलंबाचा परिणाम</u>

34 त्यामुळे वस्तुस्थितीच्या आधारे असे म्हणता येईल की, तिन्ही टप्प्यांवर अवाजवी व अनाकलनीय दिरंगाई झाली. दयेची याचिका राज्याचे राज्यपाल आणि राष्ट्रपतींसमोर ठेवण्यात अवाजवी दिरंगाई झाली आहे. या खटल्याच्या वस्तुस्थितीत हा विलंब घटनात्मक पदाधिकार् यांचा नसून कार्यकारणीचा आहे.

35 माननीय राज्यपालांकडे दयेची याचिका दाखल करण्यापासून ते पुण्यातील सत्र न्यायालयाने वॉरंट बजावण्याच्या तारखेपर्यंतचा कालावधी तीन वर्षे, अकरा महिन्यांचा आहे

आणि चौदा दिवस. दयेच्या याचिकांवर निर्णय घेण्यासाठी घटनात्मक पदाधिकाऱ्यांना लागलेला वेळ वगळला तरी हा विलंब तीन वर्षांहून

अधिक कालावधीचा असेल. न्यायालयाने या प्रकरणातील वस्तुस्थिती विचारात घेऊन तीन टप्प्यांवर विलंबाच्या एकत्रित परिणामाचा विचार केला पाहिजे. याचे कारण असे आहे की, एखाद्या प्रकरणात एका टप्प्यात अवाजवी उशीर होऊ शकत नाही, परंतु इतर दोन टप्प्यांमध्ये अवाजवी विलंब होऊ शकतो. या प्रकरणात एकच निष्कर्ष असा आहे की विलंब अस्पष्ट आणि अनावश्यक आहे . त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये दिलेल्या दोषींच्या अधिकारांचे उल्लंघन झाले, या उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मतात त्रुटी आढळणे अशक्य आहे. त्यामुळे उच्च न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेचे पस्तीस वर्षांच्या ठराविक शिक्षेत रूपांतर करणे याला दोष देता येणार नाही.

कार्यकारी व सत्र न्यायालयाचे कर्तव्य

36 फाशीच्या शिक्षेतील दोषींनी दाखल केलेल्या दयेच्या याचिकांवर कार्यकारिणीने तातडीने कार्यवाही करावी. या प्रकरणात कार्यकारी मंडळाचा आणि विशेषत: राज्य सरकारचा दृष्टिकोन हलगर्जीपणा आणि निष्काळजी आहे. सत्र न्यायालयानेही सक्रिय व्हायला हवे

होते. दयेची याचिका दाखल केल्याच्या तारखेपासून फाशीचे वॉरंट जारी करण्याच्या तारखेपर्यंत होणारा विलंब अवाजवी आणि अस्पष्ट असतो, तेव्हा भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ ने दिलेल्या दोषींच्या अधिकाराचे उल्लंघन होते. हा अधिकार कायम ठेवला पाहिजे आणि तसे करणे हे घटनात्मक न्यायालयांचे कर्तव्य आहे.

37 गुन्ह्यातील पीडितांच्या न्यायाच्या हक्कांचाही विचार करायला हवा. त्वरित आणि योग्य तपास व्हावा हा त्यांचा अधिकार आहे. मात्र, फाशीची शिक्षा ठोठावण्याचा आग्रह धरण्याचा पीडितेला कोणताही अधिकार नाही, असे आम्ही नमूद करतो. कायद्याची अंमलबजावणी पूर्ण जोमाने व्हायला हवी आणि सक्षम न्यायालयांनी दिलेल्या शिक्षेच्या आदेशांची अंमलबजावणी करण्यात राज्य सरकारची कार्यकारी शाखा हलगर्जीपणा दाखवू शकत नाही. शिक्षेचे आदेश देण्याचा हेतूच फसला जाऊ दिला जाऊ शकत नाही. कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांनी दाखविलेल्या हलगर्जीपणाचा समाजावर होणारा परिणाम आपण दुर्लक्षित करू शकत नाही. त्यामुळे दयेच्या याचिकांचा निपटारा

करताना किंवा फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यात प्रशासकीय दिरंगाई होणार नाही, याची काळजी घेण्याचे निर्देश देण्याचा आमचा प्रस्ताव आहे.

दिरंगाईला आळा घालण्याचे निर्देश

38 आम्ही जारी करू इच्छित असलेले पहिले निर्देश कागदपत्रांच्या स्वरूपाबद्दल आहेत जे दयेच्या याचिकांसह त्वरित पाठवले जावेत. आम्ही सुचवलेले दुसरे निर्देश म्हणजे दयेच्या याचिकांवर त्वरित आणि जलद गतीने कार्यवाही सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य सरकारने गृह विभाग किंवा कारागृह विभागात एक समर्पित कक्ष स्थापन करावा. दयेच्या याचिकांवर त्वरित कार्यवाही व्हावी, यासाठी कार्यकारी आदेश जारी करण्याचे निर्देश राज्य सरकारला देण्याचा आमचा प्रस्ताव आहे.

39 आता आपण सत्र न्यायालयाच्या भूमिकेत आलो आहोत. कलम ४१३ किंवा कलम ४१४ अन्वये फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी केल्याशिवाय फाशीच्या शिक्षेची

अंमलबजावणी होऊ शकत नाही, यात वाद होऊ शकत नाही. या संदर्भात आपण ***शबनम विरुद्ध भारत सरकार***[९] या खटल्यात आणि विशेषत: परिच्छेद २१ या प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयाचा संदर्भ घ्यावा लागेल. ***पीपल्स युनियन फॉर डेमोक्रॅटिक राइट्स (पीयूडीआर) विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया अँड ओआरएस*** *या खटल्यात अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने आपल्या निर्णयात घालून दिलेली कार्यपद्धती या न्यायालयाने स्पष्ट केली.*[१०] हे भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ शी सुसंगत आहे. त्यामुळे फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करताना अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने वर नमूद केलेल्या निर्णयात घालून दिलेल्या प्रक्रियेचे पालन करणे बंधनकारक आहे. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा सारांश पुढीलप्रमाणे देता येईल.

अ सीआरपीसीच्या कलम ४१३ आणि ४१४ मधील तरतुदींमध्ये नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे आखली गेली पाहिजेत आणि सत्र न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्यापूर्वी दोषीला पुरेशी

नोटीस दिली पाहिजे, ज्यामुळे दोषी वकिलाचा सल्ला घेऊ शकेल आणि कार्यवाहीत त्याची बाजू मांडू शकेल;

ब फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीच्या वॉरंटमध्ये फाशीची नेमकी तारीख आणि वेळ नमूद करणे आवश्यक आहे आणि फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी कोणत्या तारखांमध्ये केली जाईल याची श्रेणी नाही, ज्यामुळे दोषी अनिश्चिततेच्या स्थितीत आहे. तारखेच्या दरम्यान वाजवी वेळ प्रदान करणे आवश्यक आहे

8 [२०१५] ८ एससीआर २८९ : (२०१५) ६ एससीसी ७०२

9 २०१५ एससीसी ऑनलाईन सर्व १४३

फाशी वॉरंट जारी करण्याचा आदेश आणि प्रत्यक्ष फाशीसाठी निश्चित केलेली तारीख जेणेकरून दोषीला वॉरंटविरूद्ध उपाय अवलंबण्याची आणि कुटुंबातील सदस्यांशी अंतिम बैठक घेण्याची संधी मिळेल;

क वॉरंटची प्रत तात्काळ दोषीला पुरवली जावी, आणि

ड नोटीस बजावल्यानंतर आणि फाशीचे वॉरंट जारी करण्यापूर्वी दोषीची बाजू वकिलाने मांडली नसेल तर त्याला कायदेशीर मदत देण्यात यावी.

या न्यायालयाच्या निर्णयानुसार, वर वर्णन केलेली प्रक्रिया भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ शी सुसंगत आहे.

40 या प्रकरणात निर्माण झालेली परिस्थिती टाळण्यासाठी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने आधीच जारी केलेल्या निर्देशांचा अधिक तपशील देण्याची गरज आहे. जेव्हा फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब होते किंवा उच्च न्यायालय फाशीची शिक्षा ठोठावते, तेव्हा उच्च न्यायालयाची रिट/आदेश नेहमीच सत्र न्यायालयात पाठविला जातो. सत्र न्यायालयाला अशा आदेशाची माहिती मिळाल्यास निकाली निघालेल्या सत्र खटल्याची दखल सत्र न्यायालयाने घ्यावी आणि दोषींनी उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला आव्हान दिले आहे का, याची खातरजमा करण्यासाठी सरकारी वकील/तपास यंत्रणेला नोटीस बजावावी. संबंधित न्यायालयाच्या

कार्यपद्धतीच्या नियमांनुसार या कार्यवाहीला एमआयएससी अर्ज म्हणून गणले जाऊ शकते. निकाली काढलेल्या खटल्यातील अर्ज. या न्यायालयासमोरील आव्हान प्रलंबित असल्याची माहिती सरकारी वकिलांनी सत्र न्यायालयाला दिल्यास सत्र न्यायालयाने पुढील आदेश देऊ नये. या न्यायालयाकडून फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब झाल्याची माहिती मिळताच निकाली निघालेले प्रकरण कारणसूचीवर घ्यावे आणि दोषींना कारागृह अधीक्षकांमार्फत नोटीस बजावून पुनर्विचार याचिका आणि/किंवा दयेची याचिका दाखल करायची आहे की नाही याचा खुलासा करण्याचे आवाहन करावे. निकाली काढलेल्या खटल्यात योग्य अर्ज दाखल करून पुनर्विचार आणि दयेच्या याचिकेच्या निकालाची माहिती सत्र न्यायालयाला देणे हे राज्य/तपास यंत्रणेचे कर्तव्य आहे. कारण फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी व्हावी ही राज्य/तपास यंत्रणेची जबाबदारी आहे. विलंब होऊ नये, यासाठी न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केल्यानंतर सत्र न्यायालय वेळोवेळी निकाली काढलेल्या खटल्यातील तारखा

निश्चित करेल, जेणेकरून राज्य सरकार/तपास यंत्रणेच्या वतीने सरकारी वकिलांमार्फत अद्ययावत अहवाल सादर करता येईल. घटनात्मक अधिकाऱ्यांकडे केलेली दयेची याचिका फेटाळल्याची माहिती अर्ज करणे आणि सत्र न्यायालयाला कळविणे हे राज्य सरकारचे/तपास यंत्रणेचे कर्तव्य असेल जेणेकरून सत्र न्यायालय पुढील पावले उचलू शकेल. अशी माहिती पत्र पाठवून नव्हे, तर न्यायालयीन बाजूने नियमित अर्ज करून दिली जाईल. असा अर्ज न्यायालयात दाखल झाल्यानंतर दोषींना नोटीस बजावून फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करण्याचा प्रस्ताव असल्याचे कळविण्यात यावे. दोषी आणि/ किंवा त्याचे वकील किंवा दोषीला प्रदान केलेले कायदेशीर सहाय्य वकील यांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर, न्यायालयाने फाशीचे वॉरंट जारी करण्याचे निर्देश देणारा आदेश द्यावा, ज्याची एक प्रत त्वरित दोषीला पाठविली जाईल. या न्यायालयाने यापूर्वी दिलेल्या निर्देशानुसार वॉरंटमध्ये अंमलबजावणीची अचूक तारीख आणि वेळ असणे आवश्यक आहे. फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीचे वॉरंट प्राप्त झाल्याच्या

तारखेपासून आणि फाशीच्या प्रत्यक्ष तारखेपासून किमान पंधरा दिवसांचा कालावधी दोषीला मिळावा, जेणेकरून त्याला कायदेशीर उपायांचा आधार घेता येईल किंवा शेवटी त्याच्या नातेवाईकांना भेटण्याची परवानगी मिळेल, अशा प्रकारे वेळ निश्चित करण्यात यावी.

41 फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी आणि अस्पष्ट दिरंगाई होत असल्याच्या कारणास्तव आम्ही या निर्णयावर शिक्कामोर्तब करत असल्याने दयेचा अर्ज फेटाळण्यापूर्वीच दोषींना एकांतवासात ठेवण्यात आले की नाही, या वादावर निर्णय घेण्याची गरज नाही.

आमचे निष्कर्ष

४२. आम्ही असे मानतो की :-

1 फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी, अस्पष्ट आणि अनावश्यक विलंब केल्यास दोषीला कलम ३२ अन्वये या न्यायालयात जाण्याचा अधिकार मिळेल. तथापि, हे न्यायालय

केवळ न्यायालयीन प्रक्रियेने शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केल्यानंतर झालेल्या विलंबाचे स्वरूप आणि उद्भवलेल्या परिस्थितीचे परीक्षण करेल आणि शेवटी फाशीची शिक्षा कायम ठेवताना न्यायालयाने काढलेले निष्कर्ष पुन्हा उघडण्याचा अधिकार नाही. तथापि, हे न्यायालय खटल्याच्या सर्व परिस्थितीच्या प्रकाशात अवाजवी विलंबाच्या प्रश्नावर विचार करून शिक्षेची अंमलबजावणी करावी की जन्मठेपेत रूपांतरित करावी हे ठरवू शकते;

2 राज्यपाल किंवा राष्ट्रपतींकडून दयेच्या याचिकेवर दीर्घकाळ विचार करताना दोषीला सस्पेन्समध्ये ठेवल्यास त्याला नक्कीच त्रास होईल. यामुळे दोषीवर प्रतिकूल शारीरिक परिस्थिती आणि मानसिक ताण निर्माण होतो. म्हणूनच, या न्यायालयाने घटनेच्या अनुच्छेद २१ सह अनुच्छेद ३२ अन्वये आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना, सर्वोच्च घटनात्मक अधिकार् यांनी दयेची याचिका निकाली काढण्यास केलेल्या अवाजवी विलंबाच्या परिणामाचा विचार केला पाहिजे आणि केवळ गुन्ह्याचे गांभीर्य

लक्षात घेऊन झालेल्या त्रासदायक विलंबाची क्षमा करू शकत नाही;

3 राज्यघटनेचे कलम २१ हे शिक्षेच्या घोषणेने संपत नाही, तर त्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीच्या टप्प्यापर्यंत विस्तारते, हे सर्वमान्य आहे. फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत अवाजवी दिरंगाई झाल्यास आरोपीवर अमानुष परिणाम होतो. कैद्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे होणारा अवाजवी आणि अस्पष्ट विलंब फाशीच्या शिक्षेत बदल करणे बंधनकारक करतो;

4 सीआरपीसीच्या कलम ४१३ किंवा कलम ४१४ नुसार फाशीचे वॉरंट जारी करण्यात सत्र न्यायालयाकडून दीर्घ आणि अस्पष्ट विलंब होत असेल अशा प्रकरणातही वरील तत्त्वे लागू होतील. दयेचा अर्ज फेटाळण्याचा आदेश दोषीला कळविल्यानंतर त्याच्यावर डॅमोक्लेसची टांगती तलवार जास्त काळ टांगून ठेवता येत नाही. हे मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या खूप त्रासदायक असू शकते. असा अनावश्यक विलंब राज्यघटनेच्या कलम २१ अन्वये

त्याच्या अधिकारांचे उल्लंघन करेल. अशा परिस्थितीत फाशीच्या शिक्षेचे जन्मठेपेत रूपांतर करणे हे न्यायालय न्याय्य ठरेल;

5 विलंबाच्या लांबीबाबत कोणताही कठोर आणि जलद नियम घालून देता येत नाही, जो अवाजवी म्हणता येईल. हे सर्व प्रकरणातील वस्तुस्थितीवर अवलंबून आहे. गणिताचे नियम लागू करून "अवाजवी"किंवा "अवाजवी"या शब्दांचा अर्थ लावता येत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये न्यायालये मानवी समस्या आणि विलंबाचा वैयक्तिक दोषींवर होणारा परिणाम हाताळतात. उशीर किती अवाजवी आहे हे खटल्याच्या वस्तुस्थितीवर अवलंबून असले पाहिजे;

6 फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीत, शिक्षेवर शिक्कामोर्तब झाल्यानंतर अवाजवी आणि अस्पष्ट विलंब झाल्यास दोषी घटनेच्या कलम २२६ अन्वये उच्च न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा ही वापर करू शकतो. हीच तत्त्वे उच्च न्यायालय लागू करेल, ज्याचा सारांश वर दिलेला आहे; आणि

7 घटनेच्या कलम ७२ किंवा १६१ चा वापर करून दयेच्या याचिकांवर तातडीने कार्यवाही करणे आणि आवश्यक कागदपत्रांसह याचिका विनाविलंब संबंधित घटनात्मक पदाधिकाऱ्याकडे पाठविणे हे कार्यकारिणीचे कर्तव्य आहे.

<u>ऑपरेटिव्ह निर्देश</u>

42 . म्हणून, आम्ही खालील आदेश देतो:

१ दोषींच्या फाशीच्या शिक्षेचे पस्तीस वर्षांच्या ठराविक शिक्षेत रूपांतर करण्याचा निर्णय व आदेश कायम ठेवला जातो आणि फौजदारी अपील फेटाळले जातात;

2 दयेच्या याचिकांसंदर्भात आम्ही सर्व राज्य सरकारे आणि केंद्रशासित प्रदेशांना खालील निर्देश जारी करतो:

अ दयेच्या याचिकांचा निपटारा करण्यासाठी गृह विभाग किंवा राज्य सरकारे / केंद्रशासित प्रदेशांच्या तुरुंग विभागामार्फत एक समर्पित कक्ष स्थापन केला जाईल.

संबंधित सरकारांनी ठरवून दिलेल्या मुदतीत दयेच्या याचिकांवर त्वरित कार्यवाही करण्यासाठी समर्पित कक्ष जबाबदार असेल. समर्पित कक्षाचा प्रभारी अधिकारी पदनामाद्वारे नामनिर्देशित केला जाईल जो समर्पित सेलच्या वतीने पत्रप्राप्त करेल आणि जारी करेल;

ब राज्य सरकारे / केंद्रशासित प्रदेशांच्या विधी व न्यायव्यवस्था किंवा न्याय विभागातील एका अधिकाऱ्याला अशा प्रकारे स्थापन करण्यात आलेल्या समर्पित कक्षाशी जोडले जावे;

क सर्व कारागृहांना डेडिकेटेड सेलच्या प्रभारी अधिकाऱ्याचे पदनाम आणि त्याचा पत्ता आणि ईमेल आयडी ची माहिती दिली जाईल;

ड कारागृह अधीक्षक/प्रभारी अधिकारी यांना दयेची याचिका प्राप्त होताच त्यांनी तत्काळ त्याच्या प्रती समर्पित कक्षाकडे पाठवाव्यात व प्रभारी अधिकाऱ्याकडून खालील तपशील/माहिती मागवावी

संबंधित पोलिस ठाणे आणि/ किंवा संबंधित तपास एजन्सी;

1 दोषीची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी;

2 दोषीच्या कुटुंबियांची माहिती;

3 दोषी आणि त्याच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती;

4 दोषीच्या अटकेची तारीख आणि विचाराधीन कैदी म्हणून तुरुंगवासाचा कालावधी; आणि

5 दोषारोपपत्र दाखल करण्याची तारीख आणि आदेशाची प्रत, असल्यास.

कारागृह प्रशासनाने केलेली विनंती प्राप्त झाल्यानंतर संबंधित पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याला ही माहिती तत्काळ कारागृह प्रशासनाला देण्याचे बंधन राहील;

6 ही माहिती मिळताच कारागृह प्रशासनाने विनाविलंब खालील कागदपत्रे समर्पित कक्षाचे

प्रभारी अधिकारी व राज्य शासनाच्या गृह विभागाच्या सचिवांकडे पाठवावीत.

3 संबंधित पोलिस ठाण्याने आपल्या इंग्रजी भाषांतरासह वरीलप्रमाणे दिलेली माहिती;

4 प्रथम माहिती अहवालाची इंग्रजी भाषांतरासह प्रत;

अ दोषीच्या अटकेची तारीख, दोषारोपपत्र दाखल करण्याची तारीख आणि दोषीने भोगलेल्या तुरुंगवासाचा प्रत्यक्ष कालावधी;

ब विद्वान न्यायदंडाधिकाऱ्यांनी दिलेल्या आदेशाची प्रत;

क आरोपपत्राची इंग्रजी भाषांतरासह प्रत;

ड कारागृहातील दोषीच्या वर्तनाचा अहवाल;

ई पुराव्यांच्या प्रती, खटल्यातील सर्व कागदपत्रे आणि सीआरपीसीच्या कलम ३१३ अन्वये दोषींच्या जबाबांच्या प्रती इंग्रजी भाषांतर;

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

फ सत्र न्यायालयाच्या निकालांच्या प्रती (इंग्रजी भाषांतरासह, जर ती स्थानिक भाषेत असेल तर), उच्च न्यायालय आणि हे न्यायालय;

5 डेडिकेटेड सेलकडे दयेची याचिका प्राप्त होताच दयेच्या याचिकेच्या प्रती राज्याचे माननीय राज्यपाल किंवा माननीय राष्ट्रपतींच्या सचिवालयांकडे पाठविल्या जातील, जेणेकरून सचिवालय त्यांच्या शेवटी कारवाई सुरू करू शकेल;

6 सर्व पत्रव्यवहार, शक्य तोपर्यंत, ईमेलद्वारे केला जावा, जोपर्यंत गोपनीयता समाविष्ट नसते; आणि

7 राज्य सरकार या निर्णयाच्या अनुषंगाने दयेच्या याचिकाहाताळण्याकरिता मार्गदर्शक तत्त्वे असलेले कार्यालयीन आदेश/ कार्यकारी आदेश जारी करेल.

8 या न्यायालयाची रजिस्ट्री या निर्णयाच्या प्रती संबंधित राज्य सरकारे/ केंद्रशासित प्रदेशांच्या गृह विभागाच्या सचिवांना अंमलबजावणीसाठी पाठवेल. सचिवांनी आजपासून तीन

महिन्यांच्या आत या न्यायालयाच्या रजिस्ट्रार (न्यायिक) यांना अनुपालनाचा अहवाल द्यावा;

9 सत्र न्यायालय खालील मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करण्याचा प्रयत्न करेल:

अ फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब किंवा शिक्षा ठोठावण्याचा उच्च न्यायालयाचा आदेश सत्र न्यायालयाला प्राप्त होताच त्याची नोंद घ्यावी आणि निकाली निघणारा खटला कारणयादीत सूचीबद्ध करावा. प्रक्रियेच्या लागू नियमांवर अवलंबून कार्यवाहीला एमआयएससी अर्ज म्हणून क्रमांकित केले जाऊ शकते. सत्र न्यायालय ताबडतोब राज्य सरकारी वकील किंवा तपास यंत्रणेला नोटीस बजावेल आणि त्यांना या न्यायालयासमोर कोणतेही अपील किंवा विशेष अनुमती याचिका पसंत केली गेली आहे की नाही आणि त्या याचिकेचा/ अपिलाचा निकाल काय आहे हे सांगण्यास सांगेल;

ब राज्य सरकारी वकील किंवा तपास यंत्रणेने अपील प्रलंबित असल्याचा अहवाल दिल्यास या न्यायालयाच्या फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब किंवा पुनर्स्थापित करण्याचा आदेश सत्र न्यायालयाला प्राप्त होताच पुन्हा निकाली काढणारा

केसेस किंवा विविध अर्जांची कारणे यादीत नोंद करावी आणि पुनर्विचार / क्युरेटिव्ह याचिका किंवा दयेच्या याचिका प्रलंबित आहेत की नाही याची खातरजमा करण्यासाठी राज्य सरकारी वकील किंवा तपास यंत्रणेला नोटीस बजावावी. पुनर्विचार/क्युरेटिव्ह याचिका किंवा दयेच्या याचिका प्रलंबित असल्याबाबत माहिती मिळाल्यास सत्र न्यायालय एक महिन्याच्या अंतराने निकाली काढलेल्या खटल्याची यादी करत राहील, जेणेकरून प्रलंबित याचिकांच्या स्थितीची माहिती मिळेल. यामुळे सत्र

न्यायालयाला सर्व कार्यवाही पूर्ण होताच फाशीच्या शिक्षेच्या अंमलबजावणीसाठी वॉरंट जारी करणे शक्य होणार आहे;

क तथापि, वॉरंट जारी करण्यापूर्वी, दोषीला नोटीस बजावण्यात यावी आणि पीपल्स ***युनियन फॉर डेमोक्रॅटिक राइट्स (पीयूडीआर)***-[10]च्या बाबतीत अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने जारी केलेल्या निर्देशांची अंमलबजावणी सत्र न्यायालयाद्वारे केली जाईल;

अ वरील परिच्छेद २५ मध्ये काय आहे याचा विचार सत्र न्यायालये करतील;

ब वॉरंट आणि वॉरंट जारी करण्याच्या आदेशाच्या प्रती दोषींना ताबडतोब पुरविल्या जातील आणि तुरुंग प्रशासनाने दोषींना त्याचे परिणाम समजावून सांगावे. दोषीची इच्छा असल्यास वॉरंटला आव्हान देण्यासाठी कारागृह प्रशासनाकडून दोषींना तात्काळ कायदेशीर मदत देण्यात यावी. दोषीने आदेश तसेच वॉरंट प्राप्त केल्याची तारीख

आणि फाशीची प्रत्यक्ष तारीख यात पंधरा स्पष्ट दिवसांचे अंतर असेल; आणि

क फाशीची शिक्षा अंतिम होऊन अंमलबजावणी योग्य झाल्यानंतर लगेचच वॉरंट काढण्यासाठी सत्र न्यायालयात अर्ज करण्याची जबाबदारीही संबंधित राज्य सरकार किंवा केंद्रशासित प्रदेश प्रशासनाची असेल.

10 या निकालाची प्रत संबंधित कारागृहाच्या कारागृह अधीक्षकांमार्फत दोन्ही दोषींना पाठविण्यात येणार आहे.

11 या निर्णयाची एक प्रत सर्व उच्च न्यायालयांच्या रजिस्ट्रार जनरलकडे पाठविली जाईल, जे त्याबदल्यात सर्व सत्र न्यायालयांना त्याच्या प्रती पाठवतील.

12 हे निकाली काढलेले अपील अनुपालनाचा विचार करण्यासाठी १७ मार्च २०२५ रोजी सूचीबद्ध केले जातील.

खटल्याचा निकाल : अपिलांचा निपटारा .

अनुपालनाचा विचार करण्यासाठी दिनांक

१७.०३.२०२५ रोजी सूचीबद्ध केले जाईल.

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वार हा पक्षकारास त्याच्या /तिच्या मातृभाषेत त्याचा अर्थ समजून घेण्यापूरता मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही करणाकरीता कराता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पआदन आणि अमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.